

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**ФАКУЛЬТЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА ПСИХОЛОГІЇ
КАФЕДРА СОЦІАЛЬНОЇ ПЕДАГОГІКИ ТА СПЕЦІАЛЬНОЇ ОСВІТИ**

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

магістра

на тему: **«ПРОФІЛАКТИКА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД
ПІДЛІТКІВ»**

Виконав: студент 2 курсу, групи 8.2319-сп
спеціальності 231 «Соціальна робота»
освітньої програми «Соціальна педагогіка»
М. С.Люхін

Керівник: доцент кафедри соціальної педагогіки
та спеціальної освіти, доцент, к.пед.н. _____
О.Г. Лещенко

Рецензент: _____

Запоріжжя

2020

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет соціальної педагогіки та психології
Кафедра соціальної педагогіки та спеціальної освіти
Рівень вищої освіти магістерський
Спеціальність 231 «Соціальна робота»
Освітньо-професійна програма «Соціальна педагогіка»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри _____

«_____» _____ **20__** року

**ЗАВДАННЯ
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ СТУДЕНТУ**

Ілюхіну Микиті Сергійовичу

- 1. Тема роботи:** «Профілактика протиправної поведінки серед підлітків» затверджена наказом ЗНУ від «14»липня 2020 р. No 1031-с
- 2. Строк подання студентом роботи:** 23 листопада 2020 р.
- 3. Вихідні дані до роботи:** матеріали педагогічної практики, курсових робіт.
- 4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, що належить розробити):** визначити сутність та зміст протиправної поведінки підлітків; створити цілісну програму профілактики протиправної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти; розробити програму із формування правосвідомої поведінки підлітків; проаналізувати ефективність упровадження програми формування правосвідомої поведінки підлітків засобом соціально-педагогічного тренінгу.
- 5. Перелік графічного матеріалу:** 2 таблиці зі змістом програми профілактики протиправної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти

6. Консультанти розділів роботи

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	завдання прийняв
Вступ	Лещенко О.Г.		
Розділ 1	Лещенко О.Г.		
Розділ 2	Лещенко О.Г.		
Висновки	Лещенко О.Г.		
Додатки	Лещенко О.Г.		

7. Дата видачі завдання _____

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів кваліфікаційної Роботи	Строк виконання етапів роботи	Примітка
1	Збір та систематизація матеріалу	жовтень-листопад	виконано
2	Написання вступу	листопад	виконано
3	Написання першого розділу	грудень-квітень	виконано
4	Написання другого розділу	травень-вересень	виконано
5	Написання висновків	вересень	виконано
6	Оформлення додатків	жовтень	виконано
7	Оформлення роботи, рецензування	жовтень-листопад	виконано
8	Захист грудень		

Студент _____ **Ілюхін М. С.**

Керівник роботи _____ **Лещенко О. Г.**

Нормоконтроль пройдено

Нормоконтролер _____ **Апухтіна В. В.**

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота: 86 с., 3 таблиці, 64 джерела, 1 додаток.

Об'єкт – система профілактики протиправної поведінки підлітків.

Предмет – засоби соціально-педагогічного впливу на підлітків у формуванні правосвідомої поведінки.

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити програму формування правосвідомої поведінки підлітків засобом соціально-педагогічного тренінгу.

Методи дослідження: теоретичний аналіз джерел, проектування, спостереження, інтерв'ювання, опитування, вивчення особових справ, соціальних карт, контент аналіз, педагогічний експеримент; статистичні методи обробки даних.

Теоретичне значення роботи полягає у визначенні, змістовному розкритті та науковій конкретизації зміст, форми та методи соціально-педагогічної профілактики протиправної поведінки підлітків.

Практичне значення роботи полягає у розробці профілактичної програми формування правосвідомої поведінки підлітків засобом соціально-педагогічного тренінгу.

Галузь використання: заклади загальної середньої освіти, навчально-виховні та лікувально-виховні заклади для неповнолітніх правопорушників, служба у справах дітей, кримінальна поліція у справах неповнолітніх, притулки, центри медико-соціальної реабілітації дітей.

ДЕВІАНТНА ПОВЕДІНКА, ПРОТИПРАВНА ПОВЕДІНКА,
ПРОФІЛАКТИКА ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ,
ІНТЕРАКТИВНЕ НАВЧАННЯ, СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНИЙ ТРЕНІНГ.

SUMMARY

Ilyukhin M. S. Prevention of Illegal Behavior Among Adolescents.

The qualifying work consists of introduction, 2 parts, findings, list of literature (64 items, 3 of foreign origin), 3 tables, 1 addenda. The qualifying work volume is 86 pages long 80 of them – main text.

The research object: the process of prevention of illegal behavior of adolescents.

The research subject: the socio-pedagogical influence on adolescents in the formation of legal behavior.

The research purpose: is theoretical substantiating and experimental testing the program of formation of legal consciousness of adolescents by means of socio-pedagogical training.

The research tasks are:

1. To determine the essence and content of illegal behavior of adolescents;
2. To create a comprehensive program for the prevention of illegal behavior of adolescents in general secondary education;
3. To develop a program for the formation of legal behavior of adolescents;
4. To check experimentally the program of socio-pedagogical formation of legal awareness of adolescents by means of socio-pedagogical training.

The research methods: theoretical analysis of sources, systematization, generalization, observation, interviewing, questioning, comparison, testing, social and pedagogical experiment.

The part 1 «Theoretical and methodological bases of prevention of illegal behavior» is to substantiate and determine the historical and theoretical analysis of the concept of difficult upbringing of the individual and illegal behavior of adolescents and their characteristics.

The part 2 «Interactive methods of prevention of illegal behavior among adolescents» is to develop a program of social and pedagogical preventive program

of formation of legal consciousness of adolescents by means of socio-pedagogical training.

The field of practical use: general secondary education institutions, educational and medical-educational institutions for juvenile offenders, children's service, juvenile criminal police, shelters, medical and social rehabilitation centers for children.

Key words: deviant behavior, illegal behavior, prevention of illegal behavior of adolescents, interactive learning, social-pedagogical training.

ЗМІСТ

Вступ.....	8
Розділ 1. Теоретико-методичні основи профілактики протиправної поведінки. 11	
1.1. Історико-теоретичний аналіз поняття важковиховуваності особистості	11
1.2. Умови та фактори, які детермінують протиправну поведінку підлітків	15
1.3. Типи протиправної поведінки та їх характеристика.....	25
1.4. Система профілактики протиправної поведінки підлітків у навчально-виховних закладах освіти	27
Розділ 2. Інтерактивні методи профілактики протиправної поведінки серед підлітків.....	41
2.1. Характеристика інтерактивних засобів соціально-педагогічного впливу на підлітків	41
2.2. Соціально-педагогічний тренінг з профілактики протиправної поведінки серед підлітків	52
2.3. Дослідницько-експериментальна робота з профілактики протиправної поведінки.....	65
Висновки.....	75
Список використаних джерел.....	81
Додатки	86

ВСТУП

Кризові явища, що супроводжують період становлення державності України, негативно позначаються на суспільному житті всього населення країни. Особливо хворобливо на соціальні зміни реагує молодь. Втрата соціальних орієнтирів, ідеологічний вакуум, незатребувані державою потенційні можливості, з одного боку, і невизначеність у майбутньому, почуття стану покинутих напризволяще, самотності й безвихідності – з іншого, в сукупності призводять значну частину молоді, в тому числі, учнівської, на шлях правопорушень.

Зараз у незалежній Україні при умовах демократизації суспільства в цілому виникає потреба виховувати громадянина нової держави, який би добре знав основи правової культури, дотримувався її законів. Слід виховувати громадян, які брали б активну участь у формуванні правової держави, забезпечувати молодь інформацією щодо чинного законодавства й практики його застосування, профілактики правопорушень, які скоюються на ґрунті правового нігілізму, цинізму та аморальності.

Зростає злочинність на тлі наших політичних і економічних негараздів поки що не має зупину. Особливо прикро, що немалий відсоток у загальній масі скоєних злочинів припадає на неповнолітніх. Так, у 2018 році, за даними МВС України, з 32,7 тисяч злочинів, допущених неповнолітніми, 7197 вчинили учні загальноосвітніх шкіл.

Сутність державної політики України щодо профілактики протиправної поведінки дітей та молоді зафіксовано у Конвенції ООН про права дитини, Конституції України, Сімейному Кодексі, Законах України «Про освіту», «Про державну допомогу сім'ям з дітьми», «Про охорону дитинства», «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування».

Нажаль, питанням профілактики правопорушень неповнолітніх

займаються в основному правоохоронні органи та служби в справах дітей. Крім того, під опіку цих органів в основному потрапляють вже настільки педагогічно й соціально занедбані неповнолітні, що говорити про профілактику пізно.

Звичайно, загальноосвітня школа сьогодні має безліч проблем, і найболючіша серед них – зростаючі труднощі у вихованні дітей і підлітків, збільшення кількості асоціальних проявів у поведінці, правопорушень і злочинів. Число дітей групи ризику різко зросло. Так, підраховано, що кожного дня підлітки скоюють 104 злочини, у тому числі: 1 вбивство або тяжке тілесне пошкодження, 2-3 розбійних напади, 8 пограбувань, 26 крадіжок державного, 45 – особистого майна (із них 16 квартирних) і майже щодня вони вчиняють зґвалтування (дані лабораторії профілактики правопорушень серед неповнолітніх Інституту педагогіки АПН України).

Найактуальніші проблеми щодо протиправної поведінки неповнолітніх тісно пов'язані з сьогодишньою соціально-економічною та політичною нестабільністю у суспільстві, конкретною ситуацією й умовами виховання у сім'ї, недоліками в організації навчально-виховного процесу в закладах освіти, поганою організацією праці на виробництві, неблагополучним побутовим оточенням, негативним впливом антигромадських елементів. Розпалася система роботи за місцем проживання дітей та підлітків, велика кількість дитячих приміщень передана комерційним структурам. Зростає експансія засобів масової інформації, видань, що пропагують насильство, секс, жорстокість та містицизм.

Враховуючи гостроту й складність роботи з неповнолітніми, державою прийнято ряд важливих нормативних актів, спрямованих на врегулювання кризової ситуації серед молоді, поліпшення справи освіти й виховання підростаючого покоління.

Враховуючи вищесказане, ми вважаємо, що тема дипломної роботи «Профілактика протиправної поведінки серед підлітків» є актуальною.

Об'єкт дослідження – система профілактики протиправної поведінки підлітків.

Предмет дослідження – засоби соціально-педагогічного впливу на підлітків у формуванні правосвідомої поведінки.

Мета роботи: теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити програму формування правосвідомої поведінки підлітків засобом соціально-педагогічного тренінгу.

Завдання:

- 1) визначити сутність та зміст протиправної поведінки підлітків;
- 2) створити цілісну програму профілактики протиправної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти;
- 3) розробити програму із формування правосвідомої поведінки підлітків;
- 4) проаналізувати ефективність упровадження програми формування правосвідомої поведінки підлітків засобом соціально-педагогічного тренінгу.

Методи дослідження: теоретичні – аналіз наукової літератури для з'ясування змісту базових понять дослідження; систематизація, порівняння, узагальнення сутності та змісту протиправної поведінки підлітків; емпіричні – порівняння, спостереження, тестування, педагогічний експеримент для вивчення стану досліджуваної проблеми та перевірки ефективності впровадженої програми формування правосвідомої поведінки підлітків засобом соціально-педагогічного тренінгу; статистичні – методи математичної статистики для одержання кількісно-якісної характеристики результатів дослідження.

Теоретичне значення роботи полягає у визначенні, змістовному розкритті та науковій конкретизації змісту, форм та методів формування правосвідомої поведінки підлітків.

Практичне значення роботи полягає у розробці програми формування правосвідомої поведінки підлітків засобом соціально-педагогічного тренінгу.

Структура та обсяг роботи. Робота складається із вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 85 сторінок основного тексту. Список використаних джерел налічує 64 позиції.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ОСНОВИ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ

1.1. Історико-теоретичний аналіз поняття «девіантна поведінка» та «протиправна поведінка»

Поняття «девіантна поведінка» ширше, ніж поняття "протиправна поведінка", яка є одним із багатьох проявів девіантної поведінки, до яких також належать адиктивна поведінка, підліткова наркоманія, токсикоманія, алкоголізація, агресивна та суїцидальна поведінка, психічні розлади. Отже дамо визначення цьому поняттю.

Девіантна поведінка (від лат. *deviatio* – відключення) – окремі вчинки або система вчинків, які суперечать прийнятим у суспільстві правовим або моральним нормам: злочинність і поведінка, яка заслуговує карного покарання [13, 84].

Існує також і таке визначення девіантної поведінки – (від лат. *deviatio* – відхилення) – це система дій і вчинків людей, соціальних груп, що суперечать соціальним нормам або визнаним у суспільстві шаблонам і стандартам поведінки [18, 185].

Суть девіантної поведінки полягає в тому, що людина не дотримується вимог соціальної норми, вибирає відмінний від вимог норми варіант поведінки в тій чи іншій ситуації, що веде до порушення міри взаємодії особистості та суспільства, групи та суспільства, особистості та групи. В основі відхилень у поведінці переважно лежить конфлікт інтересів, цінностей, розбіжність потреб, деформація засобів їх задоволення, помилки виховання, життєві невдачі та прорахунки.

Проблема відхилень від соціальної норми почала турбувати людство дуже давно. В результаті аналізу сутності та причин девіантної поведінки утворилося

кілька теорій, що з різних позицій підходять до цього явища.

Існують такі підходи в аналізі причин виникнення девіантної поведінки: біологічний, психологічний та психіатричний, соціологічний, культурологічний. А зараз стисло охарактеризуємо кожний з них.

Засновники біологічної теорії (Ч. Ломброзо, Ч. Шелдон) вважають особливості фізіологічної будови тіла причиною девіації.

У психологічному та психіатричному підході по теорії З. Фрейда – конфліктність особистості, що є результатом боротьби між свідомим та підсвідомим, викликає девіації. Інший представник цієї теорії, К. Шуесслер, причиною девіації вважає наявність в особистості психологічних комплексів, а Ж. Пінатель – егоцентризм, агресивність, афективність – це центральний стержень кримінальної здатності.

У межах соціологічного підходу існує багатогранність в аналізі причин виникнення девіантної поведінки. Так, концепція соціалізації (А. Коуен та ін.) заснована на твердженні, що девіантної поведінки люди навчаються в процесі засвоєння культури певної групи. Індивіди, соціалізація яких проходить у такому соціальному середовищі, де переважають та вважаються нормальними цінності, що сприяють девіації, стають носіями девіантної поведінки.

Автори теорії аномії М. Сімен, Р. Мертон вважають: якщо індивіди мають загальні цілі, але узаконені засоби для досягнення цих цілей доступні не всім повною мірою, або зовсім недосяжні для деяких соціальних груп, то в суспільстві слід очікувати високого рівня девіантної поведінки.

У концепції стигмації («таврування») (Е. Лемерт, Г. Беккер, Е. Гофман) відхилення у поведінці розглядаються як наслідок негативної соціальної реакції, зокрема, «наліплювання» на індивіда ярлика «девіант». Загальна увага тут перебирається з об'єктивних характеристик девіантної поведінки на соціальну реакцію на неї, значення стигмації абсолютизується, а індивідові відводиться лише роль пасивного об'єкта впливу з боку суспільства.

Автори теорії соціального контролю Е. Дюркгейм та Ф. Най вважали, що за нормальних умов соціальної організації дії індивідів регулюються

соціальними нормами і тому девіація майже відсутня. Але, за умов соціальної дезінтеграції, нормативний контроль стає слабшим, що відкриває можливості для реалізації девіантної поведінки. Були відокремлені чотири механізми соціального контролю, послаблення чи відсутність яких сприяють формуванню девіантної поведінки у членів суспільства: 1) прямий контроль, який здійснюється зовні за допомогою покарань; 2) внутрішній контроль, заснований на інтериалізованих нормах та цінностях; 3) побічний контроль, пов'язаний з ідентифікацією індивіда з родичами, товаришами тощо; 4) контроль, заснований на широті можливостей застосування різних засобів досягнення цілей і вдоволення потреб.

Теорія конфлікту культур (Селлін, Міллер) акцентувала увагу на тому, що зразки поведінки в конкретній соціальній системі вважаються девіантними, якщо вони розцінюються на засадах стандартів інших соціальних культур [18, 189].

Аналіз теорій соціальних відхилень доводить, що визначальними факторами відхилень від певних норм є: рівень свідомості, моральності, розвиненість у суспільстві системи соціальних регуляторів поведінки людини і сформоване відношення суспільства до людей, що порушують норми моралі та права

Отже, поняття «протиправна поведінка» та «делінквентна поведінка» тотожні і являються одним із напрямків девіантної поведінки дітей у підлітковому віці. Поняття «делінквентна поведінка» – іншомовне, тому у своїй роботі ми будемо оперувати поняттям «протиправна поведінка», що вживається у нашій мові. Дамо визначення цьому явищу.

Протиправна (делінквентна) поведінка – це така поведінка особистості, яка порушує встановлені суспільством та закріплені в нормативних документах юридичні норми й об'єктивно наносить шкоду окремим людям, спільнотам, установам, суспільству в цілому [36, 13].

Протиправна поведінка – це різновид девіантної поведінки, сукупність протиправних учинків та злочинів, які не відповідають формально

зафіксованим соціальним та юридичним нормам [3, 67].

Правопорушник (делінквент) – це неповнолітній із соціальними відхиленнями у поведінці, який здійснює вчинки, заборонені діючим законодавством та іншими нормативними актами. Це в основному психічно і фізично здоровий учень із певним негативним життєвим досвідом, деформованими соціально-етичними знаннями, нездоровими звичками та потребами, зіпсований неправильним вихованням чи асоціальним впливом певного середовища.

Осіб, схильних до протиправної поведінки, можемо поділити на такі категорії:

1) Послідовні правопорушники – особи, яким властива активна, свідома протиправна поведінка, свідоме самостійне створення ситуацій протиправної поведінки, самовиправдання.

2) Ситуативні правопорушники – особи, яким властива певна суперечливість мотивації поведінки (наявність як протиправних мотивів, так і мотивів слідування праву), правопорушення вчиняються під впливом ситуації або інших осіб, але не робиться спроба протидії ситуації, її наслідки використовуються у власних цілях.

3) Випадкові правопорушники – у цілому правослухняні громадяни, які зробили протиправні вчинки несвідомо або під впливом екстремальних обставин, але в особистості яких є певні передумови до протиправної поведінки (мотивація, характер тощо).

Протиправна поведінка є наслідком неспроможності окремої людини знайти дозволений юридичними нормами спосіб задоволення власних потреб. Причини протиправної поведінки слід шукати в соціальних умовах існування людини й особливостях її особливості, перш за все її мотиваційної сфери, ціннісних орієнтаціях, особливостях емоційно-вольової сфери. Соціальні проблеми, з одного боку, породжують складні життєві ситуації, при вирішенні яких людина порушує правові норми, з іншого – впливають на формування особистості людини.

Отже, ми розглянули поняття «девіантна поведінка», «протиправна поведінка» та «делінквентна поведінка». З'ясували, що «протиправна поведінка» та «делінквентна поведінка» – тотожні поняття, які є одним із напрямків проявів девіантної поведінки. Звідси виходить, що фактори та умови, які детермінують девіантну поведінку, відносяться і до протиправної поведінки.

1.2. Умови та фактори, які детермінують протиправну поведінку підлітків

Схильність до протиправної поведінки є своєрідним проявом внутрішнього стану особистості, що детермінується комплексом умов та факторів. Система взаємопов'язаних факторів тільки за певних умов може виступити причиною протиправної поведінки підлітків.

Фактор – це постійно діюча умова. Тому, якщо умови (одна чи декілька) діють постійно, вони розглядаються як фактори протиправної поведінки. На основі аналізу роботи А. Капської [56, 109-122] ми пропонуємо чотири групи факторів, які детермінують протиправну поведінку підлітків. У кожній групі є цільовий об'єкт.

Особистісний фактор, цільовим об'єктом якого є особистість підлітка.

Фактор сімейного впливу, де цільовий об'єкт – це родина підлітка та родинні зв'язки.

Фактор групового впливу. Це може бути як формальне, так і неформальне угруповання, друзі та знайомі підлітка.

Фактор суспільного впливу, це процеси, які відбуваються у країні, місті, у суспільстві взагалі.

А зараз охарактеризуємо кожну групу факторів.

1. Особистісний фактор.

До нього відносяться всі особливості та зміни стосовно особистості підлітка. Насамперед, це процеси, які відбуваються в підлітковому віці і ті

особливості, що стосуються «важкого періоду» життя та формування дитини. Підлітковий вік відрізняється бурхливим фізичним розвитком організму, енергією, ініціативністю, активністю особистості. Підвищена збудливість, нерівноваженість, переважання процесів збудливості над гальмуванням. Підлітки дуже сприятливі до зовнішніх впливів, як до позитивних, так і до негативних. Некритичне відношення до себе, неадекватна оцінка дійсності призводять до моральної нестійкості, що знижує ефективність соціальної регуляції поведінки та ускладнює формування суспільно корисних настанов, поглядів та переконань. Вплив на поведінку та діяльність у такому віці чинить самооцінка, яка переважно завищена або занижена. При завищеній самооцінці поведінка підлітка будується на бажанні довести свою винятковість, виділитися серед інших. Занижена самооцінка призводить до регуляції поведінки переважно зовнішніми впливами [52, 281-283].

В підлітковому віці дорослі втрачають свій вплив на дитину, і все більшу значущість набуває спілкування з однолітками. Але також провідне місце в цьому віці займає пошук ідентичності. Е. Еріксон розглядає чотири основні лінії розвитку неадекватної ідентичності [18, 68]:

1) уникнення психологічної інтимності, тісних міжособових контактів, боячись втратити власну ідентичність. Це нерідко приводить до стереотипізації та формалізації відносин або до самоізоляції;

2) втрата чуття часу, нездатність будувати плани, страх дорослішання й змін у житті;

3) розмивання продуктивних, творчих здібностей, невміння мобілізувати свої внутрішні ресурси і зосередитися на якійсь основній діяльності;

4) формування «негативної ідентичності», відмова від самовизначення та вибір негативних зразків для наслідування.

На основі аналізу психологічної, медичної, педагогічної літератури про підлітковий вік до вікових психофізіологічних передумов протиправної поведінки можна віднести такі явища в організмі, психіці та взаємостосунках підлітка:

Прискорення і нерівномірний розвиток організму підлітка у період статевого дозрівання; нерівномірність розвитку серцево-судинної і клітково-м'язової системи; ускладнюється фізичне й психічне самопочуття підлітка; «Гормональна буря», викликана підвищеною активністю ендокринної системи в період статевого дозрівання і проявляються у посиленні збудливості, емоційній нестійкості, неадекватних емоційних реакціях, непередбачуваних настроях.

Зміни в характері взаємовідносин з дорослими відображаються у підвищеній конфліктності підлітків, що у свою чергу, пояснюється новоутвореннями підліткового віку: «почуття дорослості», вивільнення від впливу дорослих, яке породжує «конфлікт моралей», коли мораль підлеглої дитини поступаються місцем «моралі рівноправності» підлітка; розвиток до рівня потреб самооцінки, яка починає визначати поведінку й діяльність підлітка. Незадоволення цього почуття призводить до появи смислового бар'єра між педагогом і підлітком, а за певних умов, і до «афекту неадекватності».

Зміни в характері взаємовідносин із ровесниками як представниками своєї, так і протилежної статі, що обумовлено, по-перше, активним формуванням потреби спілкування з ровесниками. Ця потреба загострює прагнення до самоствердження, що за певних несприятливих умов може проявлятися в різних спотворених формах асоціальної поведінки. По-друге, на взаємовідносини впливає статеве дозрівання, яке відбувається в підлітковому віці, що викликає досить серйозні проблеми у сфері взаємостосунків різних статей [29, 129-130].

Всі названі передумови мов би переплітається, доповнюючи одна одну, і, утворюючи цілий комплекс причин, які породжують протиправну поведінку.

До цієї групи факторів також відносяться індивідуально-типологічні особливості. Це тип характеру, темпераменту, акцентуації, патохарактерологічні особливості. Окремі характеристики нестійкого типу акцентуації розглядаються як умови протиправної поведінки. Серед них:

- 1) відсутність установки на працю й навчання;
- 2) відсутність самоконтролю, чутливість до сторонніх впливів;

- 3) психічна незрілість – інфантилізм;
- 4) цікавість до забороненого плоду, потяг до екстремальної діяльності й у неформальні підліткові групи;
- 5) потяг до гострих переживань;
- 6) неадекватна самооцінка тощо.

Говорячи про акцентуації характеру слід виділити такі її типи: гіпертимний, циклоїдний, лабільний, істероїдний, сензитивний, психастеничний, шизоїдний та епілептоїдний [5, 37-48].

Слід звернути увагу на стрес та інформаційне перевантаження підлітків. У підлітків спостерігається низька стійкість до стресу. Вони можуть діяти неосмислено, поводитись неадекватно. Стресові стани у людини з'являються у відповідь на різноманітні екстремальні впливи-стресори. Саме у підлітковому віці, коли людина переживає кризу перебудови особистості, формування власного «Я», найбільш характерним для підлітка є пошук сенсу життя, місця у суспільстві, спроби знайти нові стереотипи поведінки.

Разом із загостренням типологічних, підлітковому віку притаманні певні спільні якості – психологічні особливості, поведінкові моделі – специфічні підліткові реакції поведінки на вплив середовища, перш за все близького оточення. До цих реакцій відносяться реакція емансипації, реакція групування з однолітками, реакція захоплення (хобі-реакція), реакція поведінки, що обумовлена формуючими сексуальними потягами, а також реакція опозиції, імітації та компенсації [53, 231-233].

Реакція емансипації є наслідком намагань дитини звільнитися з-під опіки, керівництва, контролю, заступництва дорослих та ігнорування визначених дорослими правил поведінки, моральних норм, цінностей. Якщо надзвичайно регламентований розпорядок життя підлітка відразу змінюється повною свободою, спостерігається особлива форма поведінки – своєрідний симптомокомплекс «отруєння волею».

Реакція групування з однолітками є найбільш істотною у визначенні поведінки підлітка. Це зумовлюється метою психологічного розвитку підлітка

та визначається його прагненням мати відповідний статус серед однолітків. Щодо розвитку протиправної поведінки, то таке «знайомство» у неповнолітніх часто відбувається у компаніях однолітків і тісно пов'язане з реакцією групування.

Реакція захоплення є необхідною і характерною особливістю підліткового віку. Поява стихійних позитивних захоплень важлива у зменшенні вільного часу підлітків. Найбільш асоціальної поведінці сприяє особливий вид «хобі» – інформативно-комунікаційний. Він є характерним для осіб, що віддають свій вільний час пасивному, бездушному спілкуванню з однолітками, обміну незначущою інформацією, що не потребує ґрунтовної інтелектуальної обробки.

Реакція поведінки, що обумовлена формуючими сексуальними потягами. Вона тісно пов'язана з реакцією групування з однолітками, тому що саме однолітки виступають у ролі хибного джерела інформування.

Реакція опозиції може бути викликана надмірними вимогами до дитини, непосильними для неї навантаженнями, найчастіше пов'язаними з навчанням. Іноді така реакція поведінки є наслідком зменшення звичайної уваги зі сторони рідних. Діапазон її виявлення – від прогулів у школі і втеч з дому до скоєння кримінальних учинків і спроб самогубства. Основний мотив – бажання підлітка звільнитися від певних труднощів або привернути до себе увагу.

Реакція імітації виявляється у наслідуванні підлітками поведінки іншої особи чи образу. Прикладами для наслідування є, як правило, найбільш авторитетні особи серед товаришів або кумири молодіжної моди. Модель для наслідування обирається підлітком не самостійно, а диктується компанією чи референтною групою. До серйозних порушень поведінки, в тому числі і до кримінальної поведінки, реакція імітації може привести у тому випадку, коли для наслідування підлітком обирається негативний герой.

Реакція компенсації проявляється у тому, що власні негаразди в одній галузі підліток намагається компенсувати успіхами в іншій, де йому вдається завоювати авторитет однолітків. Така реакція поведінки може привести підлітка і в групу з асоціальними тенденціями.

Отже, мотивами протиправної поведінки можуть бути:

- 1) безпосереднє досягнення умов, необхідних для існування;
- 2) самоствердження (на соціальному, соціально-психологічному, індивідуальному рівні);
- 3) страх перед можливою агресією, небезпекою, бажанням упередити реальний або уявний напад на себе;
- 4) переніс агресії на іншу особу;
- 5) бажання отримати гострі відчуття (ігрова мотивація) [36, 14].

Фактор сімейного впливу.

Насамперед це – недостатність або відсутність позитивного емоціонального контакту з батьками як наслідок:

- 1) об'єктивних труднощів, що з'являються у зв'язку зі структурною неповноцінністю сім'ї;
- 2) небажання чи невміння батьків виконувати функції виховання та контролю, що водночас є результатом низької педагогічної культури;
- 3) позицій гіперболізованої оцінки й захисту дитини, в результаті чого формуються її слабовілля, безвідповідальність, емоційна нестриманість, прояв слабкої волі;
- 4) вузькість духовних потреб та інтересів сім'ї, орієнтації на придбання речей як самоцілі, на самоствердження через демонстрацію високого рівня споживання, його дефіцитних форм;
- 5) подвійності моральних установок і цінностей сім'ї (одні – для суспільства, інші – для внутрішньосімейних відносин);
- 6) орієнтації на неповагу до таких моральних цінностей суспільства, як соціальна активність, соціальна справедливість, розподіл за працею;
- 7) конфліктної атмосфери (постійна злоба у стосунках, сварки, агресивність, жорстокість у ставленні до інших тощо);
- 8) звичної антисуспільної поведінки (пияцтва, аморальності тощо);
- 9) різних правопорушень (побутового хуліганства, крадіжок тощо) когось із членів сім'ї та схилення до цього інших її членів [56, 109].

Слід звернути увагу на типи неправильного батьківського ставлення до підлітків. Дослідники виокремлюють три основних типи. Іноді вони спостерігаються разом:

Домінантне ставлення характеризується суворим постійним контролем. Іноді батьки суворо поведуться з підлітками, критикують і навіть карають їх. У відповідь діти виявляють непокору, перебувають у стані боротьби з батьками.

Відчужуюче ставлення – таке, що має дві специфічні риси:

а) індиферентність (байдужість) із боку одного чи двох батьків стосовно своєї дитини;

б) сувора, негнучка поведінка батьків щодо дитини.

Кінцевим результатом відчужуючої домашньої атмосфери є руйнування стосунків батьків і дітей та відсутність сімейної згуртованості. І домінантне, і відчужуюче ставлення не можуть викликати агресію з боку дитини, ухід із дому та кризовий стан юнака.

Сімбіотичний тип батьківського ставлення характеризується прагненням батьків установити з дитиною тісний, щільний емоційний контакт, брати участь в усіх, навіть незначних подіях її життя. При цьому дитина може перетворитись в істоту, яка не має своєї індивідуальності, а є засобом і знаряддям задоволення егоцентричних потреб батьків.

Сімбіотичний тип батьківського ставлення стає несприятливим у взаєминах батьків і дітей тоді, коли фруструється якась важлива для розвитку особистості дитини потреба (наприклад, у самостійності та прояві ініціативи) [18, 69].

Найчастіше причиною психічної занедбаності є не нестатки в сім'ї, велика кількість дітей, погані умови та інші зовнішні чинники, а певна внутрішня установка дорослих, які виховують дітей.

У зв'язку з цим доцільно розглядати найбільш типові позиції підлітків у сім'ї [29, 132-134].

Позиція «покинутої дитини». Найчастіше це відбувається в асоціальних сім'ях. Діти в таких сім'ях належать самим собі, їхня поведінка не

контролюється. Такі підлітки легко потрапляють під вплив вуличних компаній. В результаті відсутності позитивного впливу і чітких вимог із боку батьків у підлітків не виробляється твердої позитивної лінії поведінки. У більшості випадків вони поступово засвоюють зразки негативної поведінки дорослих, їхні установки, ставлення до норм моралі.

Схожа на попередню позиція «відчуження підлітка», яке з'являється у тих сім'ях, де батьки захоплені власними проблемами, немає взаєморозуміння, духовної близькості з дітьми.

«Суперечлива позиція» часто зустрічається в конфліктних сім'ях, де неузгоджені педагогічні вимоги окремих членів сім'ї, де наявні часті конфлікти між батьками, оскільки підліткам доводиться пристосовуватися до різних вимог батьків, у них розвиваються такі якості, як брехливість і лицемірство. Це заважає підліткові виробляти правильну, стійку позицію, позбавляє його моральних еталонів.

Позиція «пригніченості дитини» зустрічається в сім'ях, де поведінка підлітка занадто контролюється, де дітей фізично карають. Позиція батьків у таких сім'ях авторитарна. До підлітків ставляться завищені вимоги, а позитивні сторони не помічаються. Діти з таких сімей часто стають недовірливими до дорослих, нечуйними, черствими у відношенні до оточення.

Позиція «загубленої дитини» зустрічається в сім'ях, де з дитини роблять «ідола». Матеріальний достаток у поєднанні з духовною убогістю, відсутність вимог до сина чи дочки сприяють формуванню таких якостей, як бездушність, споживництво, цинізм. Цінність людини, її гідність розглядаються такими підлітками залежно від її матеріального стану, престижності статусу в суспільстві, а не від її високих моральних якостей. Завищені домагання призводять до конфліктів з оточенням і самим собою, оскільки відсутні реальні можливості й здібності для досягнення поставленої мети.

У будь-якій з названих позицій підліток відчуває дефіцит глибокого, змістовного спілкування з батьками.

Фактор групового впливу.

Перш за все – негативний соціально-психологічний статус у колективі – несприятлива позиція суб'єкта в системі міжособистісних стосунків, що визначає його права, обов'язки, привілеї. Статус підлітка у колективі істотно впливає на його самосвідомість і поведінку. Несприятливе становище учня у класному колективі є причиною того, що він передчасно залишає школу і потрапляє під негативний вплив неформальної групи з девіантною спрямованістю.

Шкільний колектив – явище подвійне. З одного боку – це функція педагогічних зусиль дорослих у тому, що проектується ними і розвивається під їх безпосереднім чи опосередкованим керівництвом. З іншого – учнівський колектив розвивається спонтанно, діти, задовольняючи свої комунікативні потреби, спілкуються не тільки з дозволу та регламентації дорослих.

Така своєрідна подвійність колективу знаходить відповідне вираження у його структурі: офіційній, що визначається через задану організаційну систему офіційного спілкування, і неформальну, що складається у процесі вільного спілкування дітей.

За даними досліджень, правопорушників, зареєстрованих в інспекціях у справах неповнолітніх, були в своїх класних колективах «ізольованими», майже усі були не задоволені своїм статусом, більшість з них ставилась до однокласників украй негативно.

Фактор суспільного впливу.

Перш за все – це соціальні чинники:

- 1) загострення соціальних проблем (зниження рівня життя, проблем зайнятості й працевлаштування, забезпечення житлом тощо);
- 2) неефективна робота соціально-культурної сфери, обмежені можливості для змістовного проведення дозвілля;
- 3) неефективне законодавство;
- 4) недоліки в роботі правоохоронних органів;
- 5) криза системи народної освіти;
- 6) низький рівень правової, педагогічної культури населення;

- 7) криміналізація культури;
- 8) поширення зловживання алкоголем, наркотичними речовинами;
- 9) недостатній рівень соціального захисту населення, брак можливостей отримати соціально-психологічну допомогу тощо [3, 64-65].

Існує ще така типологія факторів ризику протиправної поведінки підлітків [3, 64-65]:

Соціально-економічні:

- 1) зниження життєвого рівня населення;
- 2) майнове розшарування суспільства;
- 3) обмеження можливостей соціально схвалених способів заробітку;
- 4) безробіття;
- 5) доступність алкоголю та тютюну.

Соціально-педагогічні:

- 1) криза інституту сім'ї;
- 2) зростання кількостей сімей з конфліктним та асоціальним стилем виховання;
- 3) проблеми, пов'язані з навчанням;
- 4) конфлікти з учителями;
- 5) низький соціальний статус підлітка в учнівському колективі;
- 6) слабка система зайнятості дітей та молоді.

Соціально-культурні:

- 1) зниження морально-етичного рівня населення;
- 2) поширення кримінальної субкультури;
- 3) руйнація духовних цінностей;
- 4) наростання неформальних молодіжних об'єднань, в яких домінує культ сили;
- 5) пропаганда ЗМІ західних стереотипів поведінки.

Отже, можна зробити висновки, що існують чотири групи факторів, які детермінують протиправну поведінку підлітків: особистісний фактор, фактор сімейного впливу, фактор групового впливу та фактор суспільного впливу.

Звісно, що протиправна поведінка підлітка формується під натиском усіх цих факторів, впливів. Говорячи про попередження цього явища, ми говоримо про подолання цілого комплексу негативних умов соціалізації підлітка. Зараз, коли ми ознайомились з причинами появи такої поведінки, ми можемо виділити основні напрямки профілактичної роботи з учнями, схильними до протиправної поведінки. Але перед цим треба ще ознайомитися з типами протиправної поведінки підлітків.

1.3. Типи протиправної поведінки та їх характеристика

Протиправна поведінка – це поведінка особистості, яка порушує встановлені суспільством та закріплені в нормативних документах юридичні норми й об'єктивно наносить шкоду окремим людям, спільнотам, установам, суспільству в цілому.

Отже, з одного боку – це порушення суспільних нормативів або відхилення від них, а, з іншого – порушення формальних юридичних норм.

Спочатку ми з'ясуємо, що таке соціальна норма й відхилення від неї.

Відхилення в поведінці людини – це такі дії, які не відповідають нормам, прийнятим у суспільстві, членом якого вона є.

Стосовно людини слово «поведінка» – характеристика зовнішнього прояву її психічної діяльності, це спосіб життя і дій.

Норма – існуючий у соціальній спільності чи групі стандарт, зіставлення з яким визначає прийнятність і досконалість об'єктів, процедур і продуктів діяльності. Основним змістом норм виступають вимоги суспільства.

Говорячи про протиправну поведінку можна виділити такі поняття: проступок (провина), правопорушення, злочин. Вони характеризують міру суспільної шкоди чи небезпеки.

Проступок характеризує порушення норм моралі, і є порушенням не лише конкретної норми, а й суспільних відносин. Які цією нормою встановлюються,

регулюються й охороняються.

Отже суспільно шкідливим може бути будь-яке порушення стосунків між школярами, що суперечить нормам моралі, порушує Статут школи. Порушення правил у громадських місцях, а також правових розпоряджень. Суспільна шкода відхилень у поведінці школярів є характерною рисою порушень як правових, так і неправових норм. Однак між цими порушеннями є принципова відмінність.

Суспільна небезпечність виступає тією ознакою, яка дає можливість достатньо об'єктивно відмежувати правопорушення від порушень інших соціальних норм. Суспільно небезпечні будь-які правопорушення – і проступки, і злочини.

Терміном «правопорушник» ми визначаємо неповнолітнього із соціальними відхиленнями у поведінці, який здійснює проступки, заборонені діючим законодавством та іншими нормативними актами. Це психічно і фізично здоровий учень (однак з уже вираженим негативним життєвим досвідом, негативними соціально-етичними знаннями, нездоровими звичками і потребами, зіпсованим неправильним вихованням, негативними впливом середовища), система ставлень якого до колективу й окремих товаришів, до самого себе і в цілому до оточуючого середовища, адекватна системі суспільних відносин.

Отже, в широкому, юридичному розумінні правопорушення – це і провини, і злочини. Для педагогічної профілактики доцільно розрізняти проступок – у вигляді прогулів, бійок, паління, вживання алкоголю, прояву грубощів, нечесності, лінощів, жорстокості, систематичне порушення дисципліни й норм моралі. Правопорушення – дрібні крадіжки, хуліганство, порушення адміністративних і правових норм (стоять на обліку в інспекції у справах неповнолітніх). Злочини – порушення норм кримінального кодексу, кримінальні злочини, які підлягають покаранню судом.

Найбільш прийнятними вважаються три рівні антигромадських учинків:

- 1) на першому рівні знаходяться різноманітні порушення дисципліни й культури поведінки, статутів загальноосвітньої школи, статутів різноманітних дитячих і молодіжних громадських організацій;

2) правопорушення – проступки (порушення нормативних органів влади: законодавчих, правоохоронних, цивільного кодексу);

3) правопорушення – злочини (порушення статей Кримінального кодексу) [43, 51-56].

Ми з'ясували, що всі правопорушення поділяються на проступки (провини) та злочини.

Проступок – це протиправні дії, що регулюються нормами адміністративного, цивільного, трудового та іншими галузями права.

Види проступків неповнолітніх:

- агресивно-насильницька поведінка (кривдження інших, бійки, лихослів'я тощо);

- корислива поведінка (здирництво, мілкі крадіжки, викрадання автотранспорту тощо);

- бродяжництво.

Злочин – протиправне, суспільно небезпечне діяння, що класифікується за певними нормами кримінально-процесуального права (зґвалтування, вбивство, нанесення значних тілесних пошкодження тощо) [3, 67].

Зараз, коли ми ознайомились з типами протиправної поведінки та причинами її виникнення, ми можемо визначити етапи, напрямки та зміст профілактичної роботи з підлітками.

1.4. Система профілактики протиправної поведінки підлітків у навчально-виховних закладах освіти

Профілактика, як юридичний термін в широкому плані – це складна об'єктивно обумовлена система керованої діяльності, що закономірно склалася на конкретному історичному етапі суспільного життя і яка забезпечує науково-теоретичну й практичну реалізацію заходів, спрямованих на попередження злочинів і злочинності [43, 61].

Профілактика протиправної поведінки підлітків – це комплекс заходів, спрямованих на попередження, подолання або нейтралізацію чинників, що спричиняють девіантну поведінку підлітків.

Отже, профілактика – це не лише частина попереджувальної роботи, спрямованої на виявлення і усунення причин та умов правопорушень, а й система заходів перевиховання й формування особистості.

Профілактика – це частина загальнонавчально-виховного процесу школи. Система профілактики в школі повинна бути представлена двома основними групами засобів:

- загальна рання профілактика з усіма учнями;
- спеціальна профілактика з важкими учнями та їх батьками.

Профілактику слід розглядати і як систему колективних і індивідуальних виховних впливів, спрямованих на вироблення імунітету до негативних впливів оточуючого середовища з метою попередження розвитку асоціальної спрямованості особистості й перебудови ставлення особистості до оточуючої дійсності у процесі виховання.

Педагогічна профілактика – це організований школою комплекс систематичного і цілеспрямованого впливу на свідомість, почуття і волю учнів із метою попередження антигромадської поведінки та з метою формування конкретного морального почуття відповідальності. Сутність її полягає у розвитку почуття відповідальності підлітків за свою поведінку, що сприяє глибокому усвідомленню не лише своїх прав, а й обов'язків. Педагогічна профілактика як компонент системи виховної роботи школи, актуалізує мету виховання – забезпечення набуття учнями особистого досвіду реалізації прав і виконання обов'язків у моральних і правових взаємостосунках; попередження ситуації їх соціальної дезадаптації. Умовою успішної профілактичної роботи в школі стає перебудова й інтенсифікація навчально-виховного процесу [43, 64-66].

Профілактика правопорушень спрямовується на подолання чинників, що сприяють учиненню правопорушень та формуванню схильності до

протиправних дій.

Функції профілактики багатогранні:

- 1) діагностична (виявлення причин і факторів відхилень у поведінці);
- 2) реабілітуюча (перевиховна, спрямована на подолання негативних прояв у поведінці);
- 3) координуюча (координація зусиль усіх зацікавлених виховних інститутів у попередженні й подоланні асоціальної поведінки);
- 4) прогностична (передбачення можливих негативних явищ у поведінці неповнолітніх та ін.).

Напрямки та методи профілактичної роботи з попередження протиправної поведінки:

- правова освіта, розповсюдження інформації щодо правових можливостей подолання проблем (лекції, кіно-, відеолекторії, освітні програми, матеріали в ЗМІ, «навчання на рівних»);
- надання консультативної допомоги у вирішенні проблем (консультації юриста, психолога, лікаря, педагога, консультування в ЗМІ, телефонне консультування);
- надання кризової соціально-психологічної допомоги (кризові стаціонари, служби «телефон довіри» тощо);
- соціально-педагогічна допомога сім'ям з обмеженими педагогічними ресурсами, сім'ям з проблемними дітьми (сімейне консультування й психотерапія, соціальний захист і представництво інтересів сімей);
- соціальний захист і реабілітацію дітей з девіантних сімей (консультування, кризове втручання, позбавлення або обмеження батьківських прав, фостерінг);
- сприяння зайнятості населення, особливо – представників соціально-вразливих груп ризику (центри зайнятості й працевлаштування, громадські роботи);
- створення умов для змістовного проведення дозвілля (творчі гуртки та студії, спортивні секції, дозвільні заходи, конкурси, вуличні ігрові майданчики);

- соціальна підтримка проявів позитивної соціальної активності (підтримка діяльності громадських організацій, груп соціальної дії, волонтерської роботи);

- профілактика наркоманії та алкоголізму.

Усі профілактичні заходи можна розділити на три типи: первинна, вторинна і третинна профілактика.

Первинна або переважна профілактика спрямована на збереження і розвиток умов, що сприяють здоров'ю, збереженню життя дітей і на попередження несприятливого впливу на нього факторів соціального і природного середовища. Це масова і найбільш ефективна профілактика, яка базується на комплексному системному вивченні впливу умов і факторів соціального і природного середовища на здоров'я й розвиток дитини.

Завдання вторинної (ранньої) профілактики є якомога раніше виявлення негативних змін у поведінці дитини, що дає можливість також попередити їх подальший розвиток. Ця профілактика базується на результатах масової діагностики різноманітних аспектів життєдіяльності учнів і є індивідуальною в плані корекції систем життєдіяльності й життєзабезпечення організму.

Третинна або цілеспрямована профілактика правопорушень неповнолітніх – це сукупність заходів, спрямованих на попередження переходу відхилень у поведінці в більш важку стадію. Ця профілактика також індивідуальна, вона містить заходи по виявленню та усуненню конкретних недоліків сімейного, шкільного і суспільного виховання, а також цілеспрямовану роботу з тими підлітками, які мають відхилення в поведінці від моральних і правових норм, за окремими групами, колективами по униканню несприятливих наслідків їх поведінки [43, 61-63].

Профілактика правопорушень вимагає спільних координованих дій установ державного й місцевого управління, правоохоронних органів, установ соціального захисту, освіти, культури, громадських організацій. Важливим елементом попередження злочинності є соціальна реабілітація осіб, які вже скоїли правопорушення або входять до делінквентних угруповань.

А зараз ознайомимося із системою профілактики протиправної поведінки підлітків у навчально-виховному закладі освіти.

Мета профілактичної роботи – забезпечення набуття учнями особистого досвіду реалізації прав і виконання обов'язків у моральних і правових взаємостосунках; попередження ситуацій їх соціальної дезадаптації.

Для досягнення мети треба зробити умови щодо виконання наступних завдань:

- 1) Формувати конкретне моральне почуття відповідальності.
- 2) Сприяти глибокому усвідомленню прав та обов'язків.
- 3) Виховувати правову культуру.
- 4) Формувати поняття про норми моралі.
- 5) Створювати умови для самореалізації та самоствердження особистості шляхом її включення у позитивну альтернативну діяльність.
- 6) Формувати психологічну готовність особистості до спілкування у правових та конфліктних ситуаціях.
- 7) Виховувати правильні уявлення особистості про морально-психологічні та юридичні норми, що регламентують правові ситуації.
- 8) Проводити діагностику та виявлення схильності неповнолітніх до протиправної поведінки.

На основі встановлених груп «ризик» здійснювати індивідуальний виховний профілактичний вплив на особистість учня шляхом використання доцільного та професійного виваженого арсеналу відповідних педагогічних засобів.

Створення сприятливих для корекції протиправної поведінки учнів умов соціального оточення, психологічного клімату, позитивно психологічного самопочуття тощо.

Було виділено такі умови ефективності дії системи профілактики протиправної поведінки підлітків:

1. Матеріальне забезпечення (належний рівень заробітної плати суб'єктам процесу профілактики; можливість придбання сучасних технічних

засобів для проведення діагностики та навчання учнів, або їх оренди; можливість фінансування школою заходів організації дозвілля школярів – виділення коштів на декорації, костюми, призи, запрошення творчих груп, спеціалістів, обладнання.

2. Професійна компетентність плати суб'єктів процесу профілактики (професійні уміння та навички, знання психології взаємовідношень та спілкування, вікових особливостей та інше, якісні характеристики особливості: доброта, терплячість, толерантність, емпатійність тощо). Необхідно проводити додаткові навчальні семінари для фахівців, знайомити їх з особливостями цієї категорії підлітків та з особливостями роботи.

3. Система заохочень та контролю з боку адміністрації школи, району та міста.

4. Комплексний підхід спеціалістів та їх взаємодопомога у досягненні спільної мети.

5. Дотримання принципів навчання та виховання: систематичність, індивідуальний підхід, урахування вікових особливостей, послідовності, конфіденційності, толерантності, гуманізму та інші.

6. Встановлення довірливих стосунків із дітьми та колегами.

7. Координація зусиль усіх зацікавлених виховних інститутів.

8. Реалізація соціально-значимої мети – в охороні прав дитини, що складає основу для гуманістичних умов виховання.

9. Перебудова й інтенсифікація навчально-виховного процесу.

10. Використання в більшості активних форм навчання та виховання.

Ми пропонуємо три етапи профілактики протиправної поведінки серед підлітків у закладах загальної середньої освіти.

I етап. Створення сприятливих умов щодо соціалізації та соціальної адаптації учнів (превентивний етап).

II етап. Діагностичний етап.

III етап. Корекційний етап.

Перший етап – створення сприятливих умов щодо соціалізації та

соціальної адаптації учнів – це виховання адекватної правової спрямованості особистості учня, його морально-психологічної стійкості як основного характерологічного утворення, що відіграє вирішальну роль у критичних ситуаціях, ситуаціях вибору, пропозиції протиправної поведінки.

На першому етапі ми пропонуємо такі види, форми та методи роботи.

Правова освіта. Надання інформації стосовно правових відносин у суспільстві. Сприяння інформованості учнів про їх права та обов'язки, про закони держави, про Конвенцію ООН про права дитини. Можна проводити тренінгові заняття, в яких застосовувати активні форми навчання: ділові (рольові) ігри, техніку «мозкова атака», консиліуми, дебати, дискусії та інші.

Психологічна освіта. Проведення тренінгових занять на самопізнання, відкриття свого «Я», самовизнання, самовдосконалення; ціннісні орієнтації, проведення програм «Психологія спілкування», «Конфлікти та шляхи їх розв'язання». Обов'язково треба проводити заняття з учителями, де можна розглядати конфліктні ситуації, проблеми спілкування з учнями та інше. Також треба проводити заняття й з батьками, в яких розглядати проблеми сімейного виховання та спілкування.

Педагогічна робота зі згуртування колективу. Групування з однолітками є найбільш істотною у визначенні поведінки підлітка. Це зумовлюється метою психологічного розвитку підлітка та визначається його прагненням мати відповідний статус серед однолітків. Отже негативний соціально-психологічний статус у колективі стимулює протиправну поведінку. Статус підлітка у колективі істотно впливає на його самосвідомість і поведінку. Несприятливе становище учня у класному колективі є причиною того, що він передчасно залишає школу і потрапляє під негативний вплив неформальної групи з девіантною спрямованістю. Більшість правопорушників є у своїх власних колективах «ізольованими», майже усі вони не задоволені своїм статусом. Тому соціальний педагог повинен проводити психолого-педагогічні тренінгові заняття на сприяння доброзичливого та дружелюбного клімату у колективі підлітків.

Організація учнівського самоврядування. Створення комісії з профілактики правопорушень, яка б допомагала соціальному педагогу та психологу у проведенні різних заходів з профілактики протиправної поведінки. Наприклад, за допомогою методу «рівний–рівному» – проведення навчальних семінарів, круглих столів, тренінгових занять, дозвільних заходів та інше. Можна організувати комісію соціального захисту школярів або комісію правосуддя, де б розглядалися конфліктні ситуації між учителем та учнем, між учнями; або куди б можна було звернутися учню, якщо вчитель порушує його права. Обов'язково треба створити комісію реабілітації порушників дисципліни, де учні змогли надати інформаційну допомогу та підтримку підлітку, який звернувся з метою виправлення власної поведінки. Для таких учнів можна створити групу взаємодопомоги.

Організація змістовного дозвілля та включення важковиховуваних підлітків до позитивної соціальної діяльності. Це можна зробити на основі учнівського самоврядування і за допомогою педагога-організатора. Пропонуємо створити інтерактивний театр, в якому можна грати різні правові конфліктні ситуації або ситуації маніпулювання підлітком, де кожен бажаючий може спробувати себе у активній головній ролі та запропонувати своє бачення поведінки, що доцільна в даній ситуації. У даному випадку в учнях розвиваються навички поведінки у життєвих ситуаціях та можливе знаходження своєї моделі поведінки або її створення. Також можна організувати клуб правознавця та цілу ланку секцій, де учень зміг би реалізувати свої здібності та організувати свій вільний час. Пропонуємо за допомогою учнів проводити конкурси соціальної реклами, бо для її підготовки треба зібрати багато інформації, що стане корисним для правової та соціальної інформованості учнів. Узагалі треба збільшувати кількість масових шкільних свят, конкурсів, ігор, вікторин, що дає змогу максимально включити учнів до корисної соціальної діяльності. Ми пропонуємо організовувати міжшкільні змагання, що сприяє згуртуванню учнів школи та бажанню бути кращими. Теми змагань повинні бути цікавими для учнів. Наприклад, спортивні змагання для хлопчиків,

конкурси краси для дівчат.

Другий етап – діагностичний – діагностика та виявлення схильності учнів до протиправної поведінки. В навчально-виховному закладі освіти повинна проводитися наступні види діагностики.

Масова діагностика різноманітних аспектів життєдіяльності учнів. Її завдання – якомога раніше виявити негативні зміни в поведінці дитини, що дає можливість також попередити їх подальший розвиток.

Психологічна діагностика особистості учня, де треба з'ясувати наступні особливості: сформованість провідної діяльності особистості, рівня її мотивації; психолого-педагогічні чинники несформованості провідної діяльності; оперативна діагностика готовності об'єкта профілактики до інформування (тип чутливості), індивідуальні та вікові особливості; інтереси та пізнавальна сфера підлітка; виявлення таких індивідуально-психологічних станів особистості, що передують проявам протиправної поведінки; мотиви протиправної поведінки учнів; визначення найбільш чутливих, сензитивних до виховного впливу компонентів у структурі особистості учня (рис характеру, особливостей темпераменту, інтересів тощо).

Соціально-педагогічна діагностика: діагностика офіційного і неофіційного статусів особистості у колективі; діагностика сім'ї й особливостей сімейного виховання, яка допоможе виявити недостатність або відсутність позитивного емоційного контакту з батьками; вивчення можливих умов та факторів, що сприяють розвитку схильності до протиправної поведінки.

Визначення рівня правової інформованості учнів.

Методи психолого-педагогічної діагностики та перелік основних заходів роботи:

- вивчення особових справ учнів, вивчаючи довідку про стан здоров'я;
- знайомство із сім'єю, вивчення її соціально-психологічного клімату;
- бесіди з іншими вчителями-предметниками;
- спостереження за поведінкою учня на уроці та у позанавчальній діяльності за такими параметрами: успішність, ставлення до навчання, праці,

однолітків, близьких, батьків, до себе; участь у суспільному житті класу, школи; навички культури поведінки;

- організація безпосереднього спілкування з учнями;
- спостереження за учнем групи «ризик» у соціально-значущих ситуаціях;

- використання тестів, опитувальників, методик із вивчення особистостей учнів та колективу тощо.

Третій етап – корекційний – це система заходів, спрямованих на корекцію поведінки учня, його перевиховання, переорієнтацію та реабілітацію, а саме:

Індивідуальна психологічна реабілітація. Реабілітація особистості за допомогою індивідуальної та групової психотерапії. На основі виявлення типу акцентуації, особливостей емоційно-вольової сфери, рівня самооцінки та рівня домагання слід виховувати навички самопізнання й самовиховання (індивідуальні консультації та психодіагностика, школа трьох «с» – самопізнання, самовдосконалення, самореалізація). Робота зі зняття стану психологічного дискомфорту, формування адекватної самооцінки (психологічна гімнастика, тренінг спілкування, сеанси релаксації, соціо-тренінгу, ігрової корекції поведінки). Допомогу у подоланні психологічної кризи, нервово-психічної напруги; оздоровлення внутрішнього світу особистості.

Соціальна реабілітація. Тренінгові програми щодо формування комунікативних навичок, соціальної компетентності, закріплення схвалених конструктивних форм поведінки. Поліпшення соціалізації особистості шляхом включення її в інтелектуальну, соціокультурну, розважальну та іншу альтернативну діяльність. Створення сприятливих для корекції протиправної поведінки підлітка умов соціального оточення, психологічного клімату, психологічного самопочуття тощо.

Реабілітація стану підлітка у колективі. Зміна положення особистості в колективі однолітків на основі позитивної характерологічної домінанти та відповідних сприятливих умов реабілітації й корекції (тренінг досягнень, мотивації, реконструкції провідної діяльності, групова психотерапія,

психодрама тощо).

Сімейна реабілітація. Робота щодо подолання сімейних репресій та охорона прав дитини шляхом взаємодії зі службами у справах неповнолітніх, органами опіки й опікунства). Підвищення педагогічної культури та виховної активності батьків шляхом організації відповідних циклів лекцій та сімейних консультацій. Допомога в розв'язанні сімейних конфліктів «дитина-батьки» на основі випереджаючих консультацій, сімейної психотерапії, арттерапії, психодрами тощо. Педагогічний консилиум, педагогічна психотерапія, індивідуальна та групова психотерапія вчителів.

Аналізуючи систему профілактики протиправної поведінки підлітків у навчально-виховному закладі освіти можна зробити висновки, що об'єктами профілактики мають бути і учні, їх сім'я, колектив у цілому, і вчителі. Суб'єктами профілактики можуть бути не тільки фахівці, які обов'язково мають працювати комплексно у взаємодії з іншими соціальними інститутами, а й самі учні. Ми умовно виділимо ці стани профілактичної роботи і вони не обмежені у часі, не мають чіткої послідовності. Схематизоване викладення системи профілактики протиправної поведінки зведемо у таблицю (табл. 1.1).

Таблиця 1.1

Система профілактики протиправної поведінки підлітків у закладі загальної середньої освіти

Етапи профілактики	Види профілактичної роботи	Форми та методи профілактики	Суб'єкти профілактики	Об'єкти профілактики
1. Створення сприятливих умов щодо соціалізації та соціальної адаптації учнів (превентивний етап)	1. Правова освіта	Заняття з правознавства, соціально-педагогічний тренінг, ділові (рольові) ігри, консилиуми, дебати, дискусії тощо	Учитель правознавства, соціальний педагог, юрист	колектив учнів

Продовження таблиці 1.1

	2. Психологічна освіта	Тренінгові заняття, рольові ігри, лекторії тощо	Психолог, соціальний педагог	колектив учнів, вчителі, батьки
	3. Психолого-педагогічна робота зі згуртування колективу	Тренінгові заняття, проведення масових свят, ігор тощо	Соціальний педагог, психолог, педагог-організатор, класний керівник	клас, група
	4. Організація учнівського самоврядування	Створення комісії з профілактики правопорушень, комісії соціального захисту або комісії правосуддя, комісії реабілітації. Використання методу «рівний-рівному», проведення семінарів, круглих столів, тренінгових занять. Організація дозвілля. Інформаційна допомога. Створення груп взаємодопомоги. Проведення конкурсів соціальної реклами, міжшкільних змагань	Соціальний педагог, педагог-організатор, психолог, учні, вчителя, батьки	учні, вчителя, батьки
2.	1. Масова	Вивчення особових	Психолог,	учні

Продовження таблиці 1.1

Діагностичний етап	діагностика	справ учня, бесіди з вчителями, спостереження, методики	соціальний педагог	
	2. Психологічна діагностика особистості учня	Бесіда, спостереження, використання методики	Психолог, соціальний педагог	учень
	3. Соціально-педагогічна діагностика	Бесіда, спостереження, використання методики	Психолог, соціальний педагог	колектив, клас учнів, сім'я, батьки
3. Корекційний етап	1. Індивідуальна психологічна корекція	Індивідуальна психотерапія, групова психотерапія, психологічна гімнастика, тренінгові заняття зі спілкування, сеанси релаксації, соціо-тренінгу, ігрові корекції тощо	Психолог, соціальний педагог	учень
	2. Соціальна реабілітація	Тренінгові програми на розвиток комунікативних навичок, соціальну компетентність, робота груп взаємодопомоги	Соціальний педагог, психолог	учень
	3. Корекція	Тренінг досягнень,	Соціальний педагог	колектив учнів

Продовження таблиці 1.1

	статусу підлітка у колективі	мотивації, групова психотерапія, психодрама	педагог, психолог	
	4. Сімейна реабілітація	Лекції та сімейні консультації, сімейна психотерапія, артотерапія, психодрама	Психолог, соціальний педагог	сім'я, батьки
	5. Робота з педагогами	Педагогічний консиліум, педагогічна психотерапія, індивідуальна та групова психотерапія вчителів	Психолог, соціальний педагог	педагоги

Отже, можна зробити висновок, що найважливіше у системі профілактики протиправної поведінки підлітків є комплексний підхід, який містить у собі різні напрямки, види, форми та методи роботи. На сьогоднішній день, коли традиційна система навчання та виховання зазнає кризи, з'являються нові інтерактивні форми та методи впливу на учнів. Нові форми та методи навчання мають свої переваги та недоліки. Перш за все, учбовий процес організований таким чином, що практично усі учні залучені до процесу пізнання, вони мають можливість розуміти та рефлексувати те, що вони знають та думають. Ми вважаємо, що доцільно застосовувати нові підходи і в профілактиці протиправної поведінки. І як один із видів профілактичної роботи пропонуємо проведення соціально-педагогічного тренінгу як інтерактивного методу впливу на підлітків.

РОЗДІЛ 2

ІНТЕРАКТИВНІ МЕТОДИ ПРОФІЛАКТИКИ ПРОТИПРАВНОЇ ПОВЕДІНКИ СЕРЕД ПІДЛІТКІВ

2.1. Характеристика інтерактивних засобів соціально-педагогічного впливу на підлітків

Слово «інтерактив» прийшло до нас з англійської від слова «interact». «Inter» – це «взаємний», «act» – діяти. Інтерактивний – означає спроможність взаємодіяти або знаходитися в режимі бесіди, діалогу. Інтерактивне навчання – це, перш за все, діалогове навчання, в ході якого здійснюються взаємодія вчителя з учнем [54, 25].

Інтерактивне навчання – це спеціальна форма організації пізнавальної діяльності. Вона має достатньо конкретні та прогнозуючі цілі. Одна з таких цілей складається зі створення комфортних умов навчання, таких, при яких учень відчуває свою успішність, що робить продуктивним сам процес навчання.

Суть інтерактивного навчання складається з того, що учбовий процес організований таким чином, що практично усі учні залучені в процес пізнання, вони мають можливість розуміти та рефлексувати те, що вони знають та думають.

Інтерактивна діяльність передбачає організацію та розвиток діалогічного спілкування, яке приводить до взаєморозуміння, взаємодії, до спільного вирішення загальних, але значущих для кожного учасника завдань. Інтерактив виключає домінування як одного виступаючого, так і однієї думки над іншою. У ході діалогічного навчання учні вчаться критично мислити, вирішувати важкі проблеми на основі аналізу обставин та відповідної інформації, створювати альтернативи, приймати продумані рішення, брати участь у дискусіях, спілкуватися з іншими людьми. Для цього на заняттях організується індивідуальна, парна та групова робота, проводяться рольові ігри,

використовуються творча робота.

Інтерактивне навчання базується на прямій взаємодії учнів з учбовим оточенням. Учбове оточення грає роль реальності, в якій учні знаходять для себе область досвіду. Досвід учня є центральним джерелом учбового пізнання. У традиційному навчанні ведучий (тренер, вчитель) виконує роль «фільтру», який пропускає через себе учбову інформацію, в інтерактивному – він виконує роль помічника у роботі, одного з джерел інформації [30, 86].

У порівнянні з традиційним в інтерактивному навчанні змінюється і взаємодія з ведучим: його активність звільнює місце активності учнів, його завдання – створити умови для їх ініціативи. У такому навчанні учні не пасивні спостерігачі, а повноправні учасники, їх досвід важливий не менш, ніж досвід ведучого, який не дає готових знань, а спонукає до самостійного пошуку.

Найбільш відомі форми інтерактивного навчання – це «велике коло», «крутилка», «акваріум», «мозкова атака», «дебати» [54, 25].

Найбільш проста форма групової взаємодії – «велике коло». Робота проходить у три етапи.

Перший етап. Група сідає на стільці у велике коло. Учитель формує проблему.

Другий етап. Упродовж певного часу (приблизно 10 хвилин) кожний учень індивідуально, на своєму аркуші записує запропоновані міри по рішенню проблеми.

Третій етап. По колу кожен учень зачитує свої пропозиції, група мовчить та вислухує (не критикує) і проводить голосування по кожному пункту – не включати його у спільне рішення, яке по мірі розмови фіксується на дошці.

«Акваріум» – форма діалогу, коли учням пропонують обговорити проблему «перед обличчям суспільства». Мала група обирає того, кому вона може довірити той чи інший діалог по проблемі. Іноді це можуть бути декілька бажаючих. Усі інші учні виступають у ролі глядачів. Звідси і назва – акваріум.

Інтерактивний метод. Мета – зміна та поліпшення моделі поведінки учасників процесу.

Рольова гра – більш нагадує театр. Рішення проблеми – не головне.

Ділова гра – формування професійних навичок на основі досвіду та особистих якостей.

Симуляція – націлена на рішення проблеми.

Групова робота – вміння групою вирішити проблему.

Інтерактивна гра – самопізнання, аналіз, активізація особистісних особливостей, навчання на власному досвіді, основане на соціально-психологічному аспекті, де знання отримуються не зовні, а через особистий досвід людини [27, 75].

Зараз ми розглянемо активні методи впливу в роботі з підлітками та їх оточенням, які описала В. Оржеховська [43, 162-176].

Одним із таких методів є педагогічна психотерапія. Немає сумнівів, що педагогічна психотерапія вкрай необхідна для роботи із сучасними підлітками, а особливо з важковиховуваними, дітьми ризику. Важковиховувані підлітки потребують посилення виховання правильних етичних уявлень, стійкої соціалізації, вироблення соціально позитивної й ефективно насиченої домінанти, мобілізації своїх особистих ресурсів, вміння контролювати себе, долати байдужість до соціального життя. Методом педагогічної психотерапії має володіти кожний учитель. У такому разі йому буде значно легше гармонізувати характер дитини, надати їй допомогу, налагодити стосунки із сім'єю, колегами. Найперше завдання педагогічної психотерапії – допомогти дитині, підліткови впоратись з головним соціальним завданням – навчанням. Це особливо необхідно, коли порушується шкільна адаптація (утрата почуття впевненості через невстигання в навчанні, поява почуття страху під час виклику до дошки, підвищена сором'язливість у колі однолітків та ін.). У педагогічній психотерапії немає шаблонів і немає догм. Лише особистісна ситуація і професійна мудрість педагога підкажуть необхідний прийом. На педагога, який користується методом психотерапії, покладається велика загальнолюдська відповідальність у використанні основних прийомів – навіювання модифікацій, аутогенічного тренування, м'язового розслаблення, методу «вибуху». Види

педагогічної психотерапії: нормалізація стосунків дитини з батьками; сугестивна психотерапія (навіювання); аутогенне тренування. Крім цих видів для нас особливо важливе застосування педагогічної психотерапії для нормалізації стосунків учнів із учителями.

Форми педагогічної психотерапії: індивідуальна, групова і колективна.

Індивідуальна психотерапія є дуже важливою на початковому етапі, коли у довірливій бесіді педагог шукає засобів індивідуального впливу, враховуючи особливості учня, виражаючи доброзичливе ставлення до нього.

Групова психотерапія – це проведення заняття в групі з однаковими відхиленнями в поведінці. При цьому ефективність підсилюється тим, що, перебуваючи разом, підлітки підсилюють один в одного сприйнятливність психотерапевтичного впливу.

Колективна психотерапія заснована на використанні з виховною метою позитивного впливу об'єднаних в колектив підлітків один на одного. При цьому колектив стає не лише об'єктом психотерапевтичного впливу, а й могутнім фактором впливу на кожного члена колективу.

Пропагуючи різні форми профілактичної роботи з учнями, батьками, вчителями, поряд із традиційними методами (лекція, збори, семінар) можна широко використовувати ігровий метод (ділові, рольові ігри).

Ділова (рольова) гра – це включення її учасників у вигадану керівником (чи реальну) проблемну ситуацію і її подальший розвиток експромтом, без будь-якого сценарію. Кожен з учасників має лише рольову установку, яку він і реалізує у процесі гри. Таким чином моделюються, забезпечуються умови для яснішого «бачення» ситуації, прояву ініціативи й самостійності при вирішенні поставлених завдань.

У процесі навчання використовуються такі елементи ділової гри як «мозкова атака». Вона проводиться для того, щоб колективними зусиллями учасників знайти вирішення певної проблеми, яка реально існує в житті школи (класу). Головне, щоб учасники були впевнені, що їхні думки, міркування не залишаться без уваги, принесуть користь, що все цінне, корисне одержить

відповідну підтримку.

Дуже цінним є те, що при проведенні ділових ігор активну участь у них беруть і тихі, сором'язливі учні, і важковиховувані учні. При умілому керівництві грою такі учні мимоволі намічають позитивну для себе програму. Ділова гра вчить культурі спілкування, стимулює активність мислення.

Досить ефективним на практиці виявляється прийом «вогонь по ведучому». До початку заняття слухачі від ведучого одержують завдання підготувати питання, заперечення, які ставлять під сумнів ті чи інші положення, висновки і змушують шукати більш переконливі аргументи. В результаті ведучий свідомо викликає в учнів гострі запитання, навіть стимулює їх у цьому.

Під діловою грою мається на увазі спеціально організована і педагогічно спрямована діяльність, яка введена у штучно створену ігрову ситуацію, що імітує певний реальний процес і має на меті вибір найкращого шляху рішень педагогічних проблем.

Порівняно з іншими активними методами навчання (дискусія, аналіз ситуацій та інші) ділова гра має специфічні ознаки: розподіл ролей між учасниками, наявність штучного зіткнення різних точок зору учасників стосовно даної проблеми. Ділова гра має чітку структуру: мету, роль, зміст, сюжет, ситуацію, етапи учасників із визначеними ролями – керівник, динамічні групи, рецензенти, опоненти, методисти.

В роботі з важковиховуваними учнями не можна обійтися без педагогічного консилиуму. Педагогічний консилиум – це активний метод координації педагогічних впливів на важковиховуваних підлітків, це засіб формування у педагогічних працівників шкіл практичних навичок з вироблення спільних вимог до згаданих підлітків, із координації впливу на них педагогів, батьків і учнівського колективу.

Алгоритм етапів педагогічного консилиуму простий:

- а) визначення основних труднощів, що виникають у кожного вчителя в роботі з учнями чи класом;
- б) вибір засобів одержання тієї інформації, якої бракує;

в) постановка передбачуваного діагнозу і подальше обговорення результатів його перевірки;

г) постановка педагогічного завдання (стосовно певного учня чи класу), пов'язаного з підбором корективних впливів.

Мета педагогічного консилиуму – набути практичних навичок у вивченні і складанні характеристик важких підлітків; виробити методику науково-обгрунтованого підходу до методу аналізу і прийняття рішень в роботі з важковиховуваним учнями; виробити методику координації впливу сім'ї й школи на цих підлітків; взаємозбагачення вчителів, класних керівників у набутті практичних умінь і навичок виховного впливу на підлітків.

Однією з активних форм у системі профілактики протиправної поведінки підлітків є соціально-педагогічний тренінг.

Тренінг – це запланований процес, призначений поповнити навички та знання учасників і перевірити їхнє ставлення, ідеї, поведінку з метою зміни та оновлення.

Ми виділили такі основні принципи навчання:

1. Навчання залежить від мотивації. Яким чином ви можете створити мотиваційну ситуацію та підтримувати в учасників ці мотиваційні фактори?

2. Навчання залежить від здібностей тих, хто навчається. Як ви можете адаптувати навчання для тих, хто відчуває певні труднощі?

3. Навчання залежить від минулого і теперішнього досвіду. Як ви можете використати досвід учасників, як джерело їхнього навчання?

4. Навчання залежить від активного залучення учасників у процес навчання. Яким чином ви можете стимулювати учасників й активно залучати їх до процесу навчання?

5. Навчання залежить від створеної атмосфери комфорту та взаємоповаги. Якими засобами ви можете створити атмосферу безпеки, взаємоповаги, комфорту?

6. Навчання стає ефективним, коли учасники самокеровані до нього. Яким чином ви можете заохочувати учасників до самоосвіти та продовження

подальшого навчання?

7. Навчання є практичним і націленим на вирішення проблем. Як ви можете інтегрувати використання учасниками отриманих знань під час щоденного вирішення проблем?

8. Навчання має якнайбільше відповідати індивідуальним навчальним стилям та індивідуальним відмінностям учасників. Яким чином ви можете індивідуалізувати навчання відповідно до індивідуальних стилів навчання?

Ключові елементи організації тренінгу. Поради тренеру.

Ідеальна кількість учасників групи – 15 осіб, але вона може коливатися від 10 до 15 учасників. При значному збільшенні групи затягуються всі справи, при значному зменшенні – не створюється належна атмосфера.

Із самого початку намагайтеся більше дізнатися про майбутню групу, аби якнайповніше врахувати її потреби. Від принципу формування групи й рівня її обізнаності залежатиме обсяг інформації, який ви даватиме; час виконання кожної вправи; термінологія, яку ви будете використовувати.

Вивчайте теми регулярно, блоками, бажано не менше двох академічних годин щоразу.

Плануйте регулярне запрошення практиків. Не забувайте сповістити їх завчасно.

Уникайте лекцій і традиційних навчальних підходів.

Звертайте увагу на точність термінології.

Найефективнішими є обговорення в малих групах. Ви можете попросити співробітників і співробітниць брати участь у роботі малих груп і бути «писарями», але не «спікерами». Звітувати мають самі учні або учениці.

Деякі учні та учениці будуть готові активно працювати і в більшій групі, але вона не має перевищувати п'яти осіб. Переконайтеся, що ніхто з учнів та учениць не залишається поза обговоренням.

Намагайтеся не лише декларувати, а й сповідувати те, про що говорите.

Важливою умовою успіху тренінгу є приміщення, в якому відбувається заняття. Воно має відрізнятися від тих, у яких проходять звичайні шкільні

уроки. В кімнаті відсутні столи, а по колу стоять стільці.

Техніка проведення тренінгів.

Презентація та «криголами». Ці короткі вправи призначені розпочинати заняття. Вони допомагають учасникам розслабитися, познайомитися, створити атмосферу довіри в групі, заохочують до участі та взаємної підтримки. У процесі навчання ви зможете створювати й нові види таких вправ, але, безумовно, матимете якісь улюблені. Важливо підібрати «криголами», які найбільше до вподоби групі.

«Мозковий штурм». Мета «мозкового штурму», чи «мозкової атаки» полягає в тому, щоб зібрати якомога більше ідей щодо певної проблеми від усіх учасників занять упродовж обмеженого періоду часу шляхом розгальмування. Після презентації проблеми запросіть усіх називати ідеї, коментарі, фрази чи слова, пов'язані з цією проблемою. Запишіть усі пропозиції на дошці чи на великому аркуші паперу в порядку їхнього виголошення без зауважень, коментарів чи запитань. Присутні не повинні також коментувати пропозиції інших. Учасники мають відчувати: те, що вони говорять, не оцінюється й не засуджується. Перелік ідей використовуватиметься в подальшій роботі, яка може проходити у формі дискусій з розподілом пропозицій категоріями з відкиданням одних і наданням переваги іншим. «Мозковий штурм» може бути добрим початком роботи над новою проблемою чи темою. Варіації мозкового штурму називають «мережею» чи «кульками». Тут визначальне слово пишеться в «кульці» у центрі сторінки. Коли обговорюються споріднені проблеми, їх записують поряд, вказуючи зв'язок. Водночас «мозковий штурм» вільного типу дає можливість за дуже короткий час (3-5 хв.) записати запропоновані ідеї. Обидва методи мають на меті заохочувати вільний вибір ідей і відчуття відсутності цензурних обмежень.

Дискусія в групі. Дискусія – загальновідомий метод, який застосовується, зазвичай, у комбінації з іншими видами технік. Дискусія у великій групі корисна для вивчення досвіду всіх її членів і для надання можливості всім присутнім зробити відповідні висновки. Тренери мають заохочувати всіх до

участі в дискусії.

Обговорення великою групою. Це навчальний метод, коли вся група обговорює ідеї чи події, що стосуються якоїсь певної теми. Обговорення відбувається навколо запланованих або імпровізованих тем. Більшість завдань виконується в малих групах або парах. Пояснюється це тим, що підліткові часом деякі почуття легше висловити в невеликій групі, оскільки там він відчувається безпечніше. Робота в малих групах дає також можливість заощаджувати час, бо зникає потреба вислухувати кожного у великій групі.

Обговорення малою групою. У цій навчальній процедурі беруть участь 3-6 осіб, які зібралися у невимушеній обстановці, щоб з'ясувати ці чи інші запитання, обговорити певні проблеми – словом усе те, що їх турбує, – а також запропонувати вирішення цих проблем та оцінити ідеї. Ідеї можуть бути висловлені під час рольової гри або «мозкового штурму». Для активізації учасників у груповій дискусії можна використовувати висловлення у колі й метод естафети – кожен передає слово тому, кому вважає за потрібне; висловлення за визначений проміжок часу (наприклад, кожному на висловлення дається 10-15 сек.) тощо.

Психодрама – метод групової роботи, де учасники виконують ролі, які моделюють життєві ситуації, мають для учасників особистісний зміст. Мета психодрами – усунення неадекватних емоційних реакцій, відпрацювання вмінь соціальної перцепції, заглиблене самопізнання.

Інформування (інструктування) – метод утручання, за яким тренер підказує й допомагає учасникам, коли вони стикаються з труднощами, надає їм зворотній зв'язок, підтримує у процесі взаємодії.

Проективне малювання – допоміжний метод групової роботи, що уможливорює діагностику й інтерпретації ускладнень у спілкуванні. Метод дозволяє працювати з думками й почуттями, які учасник не усвідомлює з тих чи інших причин. Під час обговорення малюнків не слід шукати єдино правильного їхнього трактування. Малюнок – це основа для вияву думок і почуттів автором і групою, для одержання зворотного зв'язку.

Психогімнастика – допоміжний метод роботи в групі, за яким учасники спілкуються без допомоги слів. Психогімнастика може забезпечувати такі цілі:

1) діагностичну – у пантомімі виявляються слабості, порушення в поведженні, приховані імпульси та позиції учасника;

2) корекційну – слугує формуванню визначених навичок і типів поведження, допомагає коригувати неадекватні емоції і дає матеріал для інтерпретації й установа зворотного зв'язку.

3) соціометричну – подає інформацію щодо стосунків у групі й положення в ній окремих учасників.

Для зняття напруження в групі, психогімнастику бажано проводити під музику.

Рольова гра. Рольова гра, чи «удавання», імітує реальність того, що відбувається, та надає можливість діяти учасникам «мов насправді». Кожна особа в рольовій грі має чітко знати ідею її ролі та мету рольової гри взагалі. Мета рольової гри – визначити ставлення до конкретної життєвої ситуації, набути досвіду шляхом гри, тобто, вона намагається допомогти навчитися через досвід і почуття. Дуже важливо також дати групі «вийти з ролі» після закінчення вправи – сказати кілька слів про почуття, враження чи думки. Інакше є небезпека, що «актори» та інші присутні залишаться з неадекватними думками або самооцінкою.

Закінчення речень. Надає можливість працювати над висловленням власних ідей, а пізніше обговорювати їх з іншими.

Анкетування. Використовується для перевірки знань і оцінки процесу навчання.

Дослідження випадків. Базується на реальних випадках чи гіпотетичних, але таких, що постають із реальних проблем. Забезпечує матеріалом, на якому учні практикуються у вивчених аналітичних навичках. Стимулює також пошук здобутків і помилок у власній праці. Ця вправа повинна бути чітко спрямована на конкретну проблему.

Керовані фантазії. Тренер зачитує стовчену фантазію або таку, що

розвивається групою може використовуватися як для індивідуальної, так і для групової праці з метою виявлення думок і почуттів.

Творча праця. Містить колажі, креслення, малювання, моделювання, складання пісень, поем, історій чи ігор. Може відбуватися як індивідуально, так і в групі з метою виявлення наявних проблем іншим шляхом. Важливо пам'ятати, що ця форма – рушій ідей, а не перевірка талантів із малювання чи співів.

Дебати. Можуть допомогти пояснити думки щодо суперечливих проблем і надати можливість побачити реальну перспективу. Як форму бажано використовувати дебати «акваріум» чи «телевізійні дебати».

Коло. Вправа, де кожен має можливість сказати щось швидко, по черзі, відповідаючи на запитання чи висловлюючи свою думку або позицію. Кола корисні для швидкого моніторингу того, як група чи кожен учасник окремо опанували поданий матеріал. Але не на всі запитання і не вся група захоче відповідати вголос і відверто. Для таких запитань можна роздати міні-анкети.

Ігри й розминки. Корисні для послаблення монотонності, збільшення енергетичного рівня й заохочування до подальшої праці. Вони можуть також легким і приємним шляхом підкреслити значення основного сенсу вправи.

Кути. Метод тренінгової роботи, що дозволяє учасникам обирати та обговорювати різні аспекти заданої теми. Щоб полегшити їхню діяльність, різні аспекти теми розташовують у визначених кутах кімнати. Кожен учасник обирає певний аспект відповіді на запитання тренера і прямує у відповідний кут [39, 22-29].

Ми познайомилися з особливостями інтерактивних методів навчання, з'ясували їх специфіку та технологію. Також розглянули методологію проведення соціально-педагогічного тренінгу, для організації якого потрібна ретельна підготовка безпосередньо тренерів як спеціалістів та змісту занять ми пропонуємо проведення соціально-педагогічного тренінгу з профілактики протиправної поведінки серед підлітків і маємо ознайомитись з програмою тренінгу, тематики й змістом занять.

2.2. Соціально-педагогічний тренінг з профілактики протиправної поведінки серед підлітків

Нами було розроблено соціально-педагогічний тренінг, спрямований на профілактику протиправної поведінки серед підлітків. Тема соціально-педагогічного тренінгу для підлітків: «Право – достоїнство людини».

Мета: підвищити рівень поінформованості підлітків стосовно правових знань у формуванні навичок правосвідомої поведінки.

Завдання:

- 1) Провести самооцінку учасниками рівня своїх знань про права дитини.
- 2) Ознайомити підлітків зі своїми правами та обов'язками.
- 3) Ознайомити підлітків з основними положеннями Конвенції ООН про права дитини.
- 4) Довести інформацію про види відповідальності в залежності від віку підлітків та характеру їх вчинків.
- 5) Стимулювати творчу і соціальну активність та ініціативу підлітків.
- 6) Формувати навички правомірної поведінки, вчити підлітків діяти в різноманітних життєвих ситуаціях у відповідності з нормами права.
- 7) Виховувати у підлітків непримиренність до протиправної поведінки, формувати навички правомірного реагування на протиправні дії однолітків.

Цільова група: підлітки 11–13 років, що належать до категорії дітей, позбавлених батьківського піклування.

Тривалість заняття: 2 години. Тривалість тренінгу: 10 занять (2 тижні).

Заняття проводяться 5 разів на тиждень: з понеділка по п'ятницю.

Структуру соціально-педагогічного тренінгу викладено у таблиці 2.1.

Таблиця 2.1

Структура тренінгу для підлітків 11–13 років

№ з/п	Вид роботи	Мета	Орієнтовна тривалість, хв.	Ресурсне забезпечення

Продовження таблиці 2.1

1.	1 заняття. Вступ	Презентувати тренінг. Познайомитися з учасниками. Виробити правила роботи групи.	120	
1.1.	Презентація тренінгу	Ознайомити учасників з метою та структурою занять	10	
1.2	Вправа «Жива анкета»	Активізувати, «розігріти» членів групи, створити емоційний настрій	10	
1.3	Вправа «Бараняча голова»	Знайомство учасників, підвищити рівень згуртованості групи	20	
1.4	Вправа «Правила» («Сонечко»)	Показати необхідність вироблення і дотримання певних правил, за якими будується взаємодія людей у групі; прийняти правила для продуктивної роботи групи під час тренінгу	45	Плакат «Правила роботи групи», стекери, маркери, аркуші паперу
1.5	Рухлива гра «Колобок»	Зняти напругу, підняти настрій	25	
1.6	Підсумки заняття.	Вправа «Посмішка по колу» Підсумувати заняття, з'ясувати враження від нього	10	

Продовження таблиці 2.1

2.	2 заняття. Створення колективу	Розширити інформацію про учасників, підвищити рівень згуртованості групи	120	
2.1	Вправа «Ім'я – рухи»	Закріпити у пам'яті імена учасників	10	
2.2	Вправа «Правила»	Сприяти створенню доброзичливої, комфортної атмосфери для творчої роботи	20	Плакат «Правила роботи групи»
2.3	Рухлива гра «Молекули та атоми»	Підвищити рівень згуртованості групи, зняти напругу	15	
2.4	Гра «Потиск руки»	Підвищити рівень довіри та згуртування групи	20	
2.5	Вправа «Комплімен-ти»	Проаналізувати почуття учасників стосовно сприймання компліментів і під час, коли вони роблять компліменти	30	
2.6	Вправа «Павутина»	Підвищити рівень згуртування групи, довіри	10	
2.7	Підсумки. Визначення рівня настрою. Гра «Оплески»	Підсумувати заняття, з'ясування настрою учасників	15	
3	3 заняття.	Формувати навички	120	

Продовження таблиці 2.1

	Основи спілкування	групової взаємодії та активного слухання		
3.1	Вправа «Найважливіші речі в житті»	Розвивати уміння короткоїсамопрезентації	5	
3.2	Вправа «Правила»	Сприяти створенню доброзичливості, комфортної атмосфери роботи в групі	5	Плакат «Правила роботи групи»
3.3	Вправа «Перетворення»	Визначити особливості самовираження учасників за допомогою метафоричних засобів	10	
3.4	Вправа «Бінго»	Сприяти формуванню позитивної самооцінки й усвідомленню унікальності особистості кожної людини; продовжити знайомство учасників один з одним	30	Аркуші білого або кольорового паперу
3.5	Рольова гра «Цивілізація»	Формувати навички, необхідні для успішної взаємодії між людьми, які мають розбіжності в думках і поглядах	45	Аркуші паперу А-4, олівці або фломастери, 2 аркуші А-1

Продовження таблиці 2.1

3.6	Вправа «Вмію сказати «Ні»	Тренувати навички відповідальної поведінки	20	Картки з описом проблемних ситуацій
3.7	Підсумки заняття. Вправа «Австралійський дощ»	Підсумувати заняття, забезпечити психологічне розвантаження учасників	5	
4.	4 заняття. Що таке правила?	Формувати розуміння необхідності та мети правил, основні ідеї справедливості	120	
4.1	Вправа на знайомство «Презентація сусідів»	Розширити інформацію про учасників, підвищити рівень згуртованості групи	15	
4.2	Вправа «Правила»	Сприяти створенню доброзичливості, комфортної атмосфери	5	Плакат «Правила роботи групи»
4.3	Вправа «Гра без правил»	Допомагає розвивати почуття необхідності правил і законів, цінність їх у суспільстві, а також деякі основні ідеї щодо справедливості	30	Маркери, аркуші паперу
4.4	Вправа «Сенс правил»	Проаналізувати потребу у	20	аркуші паперу, маркери

Продовження таблиці 2.1

		правилах, їх мету та наслідки порушень		
4.5	Рухлива гра «Ланцюжок»	Виявити лідерів групи, зняття напруги	10	
4.6	Виявлення рівня поінформованості щодо прав дитини	Провести анкетування для ознайомлення з рівнем поінформованості щодо прав дитини	30	аркуші паперу, анкета з питаннями
4.7	Підсумки. Гра «Улюблені речі»	Почуття задоволення, підсумувати заняття	10	
5.	5 заняття. Закон – захист	Формувати розуміння необхідності і мети законів, розрізняти поняття «правило» та «закон»	120	
5.1	Привітання – знайомство «Це – здорово?»	Розширити інформацію про учасників, підвищити рівень згуртованості групи	10	
5.2	Вправа «Правила»	Сприяти створенню доброзичливості, комфортної атмосфери	10	Плакат «Правила роботи групи»
5.3	Вправа «Закон і ми»	Підвести групу до думки про те, що у повсякденному житті майже не існує сфер, які б не регламентувалися	30	аркуші паперу

Продовження таблиці 2.1

		нормами права та моралі		
5.4	Рухлива гра «Сантики»	Зняти напругу, підвищити настрій	15	
5.5	Вправа «Намалюй поняття»	З'ясувати відношення учасників до права та закон, їх розуміння, визначити асоціації цих понять	35	Аркуші паперу, маркери, фломастери
5.6	Інформаційне повідомлення «Законодавче збереження прав дітей в Україні»	Надати інформацію щодо органів влади та законів, які стосуються збереження прав дітей і Україні	10	Література
5.7	Підсумки заняття. Гра «Дотягнись до зірок»	Підняти настрій, зняти напругу, створити почуття задоволення, підсумувати заняття	10	
6.	6 заняття. Конвенція ООН про права дитини	Ознайомити з Конвенцією ООН про права дитини, формувати у них навички використання цих знань	120	
6.1	Вправа на знайомство «Якби я був твариною, то був би»	Підвищити рівень згуртованості групи сприяти створенню комфортної атмосфери для роботи	10	

Продовження таблиці 2.1

6.2	Вправа «Правила»	Сприяти створенню доброзичливості, комфортної атмосфери	10	Плакат «Правила роботи групи»
6.3	Інформаційне повідомлення «Конвенція ООН про права дитини – головний міжнародний документ щодо захисту дітей»	Надати інформацію щодо історії, мети, завдань, структури і стислої характеристики документу	10	Тексти Конвенції
6.4	Гра «Зіпсований телефон»	У ігровій формі познайомити учасників зі статтями Конвенції	20	
6.5	Вправа «Права дитини в малюнках»	Навчити учасників орієнтуватися у правах дитини засобом малюнку	40	Конвенція, папір, фломастери
6.6	Відеопоказ «Конвенція ООН про права дитини»	Активізувати увагу та підвищити інтерес підлітків до вивчення їхніх прав	20	Відеороліки
6.7	Естафета з картками	Навчити учасників орієнтуватися у правах дитини засобом малюнку, закріпити отримані знання	10	Набір карток з правами дитини
6.8	Підсумки	Підсумувати заняття, підняти настрій	5	

Продовження таблиці 2.1

	заняття. Вправа «Мій настрій»			
7.	7 заняття. Мої права та обов'язки	Показати необхідність додержання певних правил, за якими будуються взаємовідношення людей у суспільстві, взаємозв'язок між правами та обов'язками	120	
7.1	Гра-розминка «Кораблі та скали»	Допомогти навчитися довіряти один одному, відчувати настрій іншої людини, терпиміше ставитися до неї, чітко дотримуватися правил роботи групи	10	
7.2	Вправа «Порушення прав у казках»	Навчити підлітків знаходити порушення прав людини у повсякденному житті і навіть у казках	10	Аркуш паперу
7.3	Вправа «Я маю право та я повинен...»	Показати відношення, взаємозв'язок між правами однієї людини та іншої, між правами та обов'язками	40	Аркуш паперу
7.4	Гра на	Закріпити знання прав	20	

Продовження таблиці 2.1

	закріплення прав дитини «Асоціації»	дитини, навчити орієнтуватися учасників у правах дитини засобом пантоміми		
7.5	Гра «I spy...»	Закріпити знання прав дитини шляхом пошуку ситуації	20	гра «I spy...»
7.6	Гра «33»	Розвивати в учасників уміння зосереджувати увагу, закріпити знання статей «Конвенції про права дитини»	10	
7.7	Підсумки заняття Вправа «Оплески»	Підсумувати заняття, підняти настрій	10	
8.	8 заняття. Твоя відповідальність	Ознайомити підлітків із відповідальністю, яку вони несуть при порушенні законів України	120	
8.1	Вправа «Маятник»	Допомогти навчитися довіряти один одному, чітко дотримуватися правил роботи групи	10	
8.2	Вправа «Трансплантація серця»	Виробити у групі розуміння того, що право людини на життя не	20	

Продовження таблиці 2.1

		залежить від його власних поглядів		
8.3	Методика «Асоціації»	З'ясувати асоціативний рядок учасників до основних понять теми	20	Аркуші паперу, фломастери
8.4	Рухлива гра «Казка»	Зняти напругу, підвищити настрій	10	Картки з назвою героїв
8.5	Інформаційне повідомлення «Відповідальність неповнолітніх»	Надати підліткам інформації, яка стосується відповідальності неповнолітніх	10	Інформаційна література
8.6	Вправа «Твоя відповідальність»	Навчити підлітків розрізняти поступки залежно від ступеня тяжкості, також знати, яку відповідальність вони нестимуть за свої дії	20	Аркуші паперу
8.7	Вправа-гра «День–ніч»	Зняти напругу	10	
8.8	Вправа «Не нашкодь собі»	Показати підліткам, які їхні дії несуть потенційну небезпеку для них; навчити обминати небезпечні ситуації у житті	15	
8.9	Підсумки заняття. Вправа	Підсумувати заняття, підняти настрій	5	

Продовження таблиці 2.1

	«Колір настрою»			
9.	9 заняття. Позитивне розв'язання конфлікту	Вироблення вміння розуміти сутність конфліктів, визначити важливість пошуку рішення, яке б задовольняло обидві сторони	120	
9.1	Вправа «Найкращий день мого життя»	Створення довірливої атмосфери	10	
9.2	Вправа «Айсберг»	Вироблення вміння розуміти та наочно уявляти сутність конфліктів	20	Аркуші паперу, плакат, маркери
9.3	Вправа «Зіпсований телефон»	Показати процес передачі інформації та його порушення	15	Аркуші паперу
9.4	Вправа «Концепція Я- повідомлення»	З'ясувати, які почуття та думки виникають у конфліктній ситуації	20	
9.5	Рухлива гра «Море хвилюється»	Зняти напругу	10	
9.6	Вправа «Етапна модель»	Дати схему поетапного розв'язання конфлікту	30	Аркуші паперу
9.7	Підсумки	Підсумувати заняття,	15	

Продовження таблиці 2.1

	заняття. Гра «Побажання по колу»	підняти настрій		
10.	10 заняття. Підсумкове заняття	Підвести підсумки тренінгу, створити атмосферу довіри та позитивного відношення один до одного	120	
10. 1	Вправа «Я бачу тебе через 20 років...»	Формувати позитивний сценарій життя, робота з перцепцією	30	
10. 2	Вправа «Малюнок «Ми та наші почуття»	Рефлексувати враження учасників засобом малюнку	30	Аркуш формату А-1, фломастери
10. 3	Вправа «Конверти побажань»	Рефлексія почуттів	30	Конверти, аркуші, фломастери
10. 4	Гра «Номинанти»	Позитивна рефлексія	30	Будь-які подарунки

Отже, запропонована програма профілактики протиправної поведінки серед підлітків має на меті підвищити рівень їхньої правосвідомості та навичок суспільно значущої поведінки.

2.3. Дослідницько-експериментальна робота з профілактики протиправної поведінки серед підлітків

Базою нашого дослідження було обрано Комунальний заклад «Запорізький обласний центр соціально-психологічної реабілітації дітей» Запорізької обласної ради.

У дослідженні приймали участь 6 підлітків, віком від 11 до 13 років, що належать до категорії дітей, позбавлених батьківського піклування.

Терміни: з жовтня по листопад 2019.

Кількість занять: 10 занять.

Тривалість заняття: 2 години.

Загальна тривалість: 20 годин.

Форма проведення занять: соціально-педагогічний тренінг.

Тема тренінгу: «Право – достоїнство людини. Профілактика протиправної поведінки».

Мета: підвищити рівень інформованості підлітків стосовно правових знань у формуванні навичок правосвідомої поведінки.

Етапи оцінки ефективності тренінгу:

1. Первинна діагностика.
2. Поточна діагностика.
3. Кінцева діагностика.

Первинна діагностика.

На даному етапі використовувались наступні методи діагностики: аналіз особових справ, складання та аналіз соціальних карт, пряме спостереження, інтерв'ю, анкетування, контент аналізу.

Таблиця 2.2

Стрес-фактори в сім'ї

Назва стрес-фактору	Кількість, %
Соціальні:	
1. Безробіття	83

Продовження таблиці 2.2

2. Асоціальна поведінка членів сім'ї	83
3. Неповна сім'я	67
4. Погані житлові умови	50
З боку батьків:	
1. Складності у вихованні	100
2. Алкоголізм обох чи одного з батьків	83
3. Проблеми шлюбу	83
4. Відсутність любові до дитини	83
З боку дитини:	
1. Педагогічні проблеми	83
2. Девіантна поведінка	50

Можна зробити висновок, що у більшості дітей з нашої групи батьки не працюють, ведуть асоціальний спосіб життя, зловживають алкоголем, мають проблеми у шлюбі та складності у вихованні дітей, у багатьох батьків спостерігаються відсутність любові до дитини. У деяких дітей була неповна сім'я та погані житлові умови. Як наслідок, педагогічні проблеми та девіантна поведінка дітей. У однієї дівчинки мати була позбавлена батьківських прав, та одна справа знаходиться у процесі розгляду.

Після проведення інтерв'ю з учасниками групи можна зробити висновок, що усі вони мають стійке бажання навчатися; деякі самостійно прийшли до притулку з заявою на нормальне життя та навчання. Діти потребують уваги та турботи з боку дорослих.

У ході спостереження було виявлено: у багатьох дітей відсутні навички навчальної діяльності, дуже низький рівень знань та умінь, нестійкий інтерес до роботи у колективі, відсутність навичок групової взаємодії, діти замкнуті, відчували почуття дискомфорту та невпевненості.

Список групи: Юлія Є. (11 років), Світлана К. (11 років), Сергій П. (12 років), Олена П. (11 років), Андрій С. (13 років), Григорій Т. (13 років).

Рівень інформованості дітей щодо правової системи нашої країни визначався за допомогою опитування. Анкета у додатках (див. Додаток А).

Запитання № 1. Право це –

Більшість дітей вважають, що право пов'язано перш за все з правом на власність, тобто право мати та користуватись матеріальними благами, інші вважають право обов'язком щось виконувати для друзів або держави, і одна дитина називає правом достоїнство людини.

Запитання № 2. Закон це –

Відповіді на це питання дуже різноманітні, але – це правила, яких треба дотримуватися, щоб не порушити і не нести відповідальність, або щоб усім було добре та спокійно, також закон потрібен у сім'ї, щоб не виникало сварок і для окремої людини, щоб не порушувати його. Дві дитини не змогли відповісти на це запитання.

Запитання № 3. Перерахувати відомі вам закони про права людини та дитини.

Більшість дітей не змогли дати відповідь. Інші вважають, що це право на власність (маєш щось своє – нікому не віддавай) та закон для матерів – як вони повинні ставитися до дітей (не пити, не палити, не бити).

Запитання № 4. Перерахувати ваші обов'язки як громадянина України.

Відповіді також буди різноманітні. Перш за все – прийняти та виконувати усі українські закони та правила, любити свою країну та Батьківщину, не зраджувати їй, також виконувати свої обов'язки щодо інших людей – слухати вихователів, не принижувати інших, не красти. Обов'язки стосовно себе – не пити, не палити. Також, працювати, годувати родину, мати власність. Одна дитина не змогла дати відповідь.

Запитання № 5. Чули ви про Конвенцію ООН з прав дитини? Якщо так, то де і від кого?

Більшість дітей не чула нічого про Конвенцію ООН з прав дитини. Дві дитини дали позитивну відповідь і вказали, що почули від бабусі та по радіо.

Запитання № 6. Напишіть, які права мають діти на Україні.

Дуже мало прав було перераховано взагалі, дві дитини не змогли дати відповідь. Діти вказують право мати свідоцтво про народження та право займатися улюбленою справою. Одна дівчина перераховує такі права: нормальне спілкування, бути щасливою, щоб ніхто не ображав перед іншими, не шкодив, право мати усе, про що мрієш.

Запитання № 7. Напишіть права, які мають діти відповідно до Конвенції ООН з прав дитини.

Ніхто з дітей не зміг дати відповіді на це запитання.

Запитання № 8. Як ви вважаєте, в яких випадках треба додержуватись закону?

Три особи вважають, що закону треба додержуватись завжди, не в залежності від ситуації.

Дві особи – в тих ситуаціях, коли вам це вигідно.

Дві особи – тоді, коли закону можна додержуватися

Тобто, в першому випадку – сприймання закону, як табу, заборони. У другому випадку – сприймання закону як альтернативи в залежності від особистих цілей. І в третьому випадку – сприймання невідповідності законів реальному становищу.

Можна зробити висновок, що права діти сприймають як можливість щось мати та користуватися ним або вважають право обов'язком перед іншими. Закон для дітей, це правила, яких обов'язково треба додержуватися, але вони не завжди відповідають дійсності. Діти не знають законів про права людини, дитини, більшість не чули про Конвенцію ООН з прав дитини та не знають, які права мають діти. Але вони впевнені, що батьки повинні піклуватися за власну дитину, не бити її. Своїми обов'язками діти вважають виконання законів країни, поважати інших та себе. Вони не знають своїх прав, бо вказують лише право мати свідоцтво про народження та займатися чимось. Одна дівчина мріє про право на щастя, любов та турботу, мати все, про що мрієш.

Поточна діагностика.

На даному етапі були проведені проєктивна методика та методика

асоціацій. Також велось спостереження за змінами у поведінці дітей.

Перш за все треба відмітити, що група прийняла такі правила роботи:

1. Обов'язкове відвідування.
2. Не запізнюватися.
3. Слухатися ведучих.
4. Не відволікатися.
5. Гарно поводитися.
6. Не вживати нецензурних висловлювань.
7. Не розмовляти, коли говорить іншій.
8. Не критикувати.

З кожним разом діти все більше додержувалися прийнятих правил, розуміли їх необхідність. Активність учасників зростала, як і цікавість до теми. Рівень довіри у групі підвищувався з кожним днем.

Реалізація проективної методики передбачає виконання відповідних завдань. Завдання: намалювати асоціації до понять:

1. Правило.
2. Право.
3. Закон.
4. Держава.
5. Громадянин.

Якісний аналіз результатів діагностики.

1. Поняття «правило». Це поняття було визначено за допомогою місць, де потрібні правила. Перш за все це – море, вода. Діти вказали це місце тому, що треба обережно поводитися у воді і виконувати правило для того, щоб захистити життя людини і своє особисте життя. Також – це правила дорожнього руху, з метою безпеки. Можна зробити висновок, що діти почали розуміти необхідність правил та їх призначення – захистити життя людини та організувати безпечні для людини діяльність.

2. Поняття «право». Це поняття діти сприймають як можливість мати матеріальні цінності: велосипед, будинок. Також діти розуміють, що мають

право навчатися, жити, відпочивати. Можна зробити висновок, що підлітки сприймають тільки матеріальний аспект прав і розуміють їх значення у вузькому сенсі.

3. Поняття «закон» діти розуміють як заборона, покарання, грати, в'язниця. Тобто вони знайомі лише з цим боком цього поняття.

4. Поняття «держава». Країну діти бачать як великий будинок, обов'язково – прапор. Також вони малюють природу. Діти вже знайомі з символом держави та мають бажання захисту в цьому великому будинку.

5. Поняття «громадянин». Це поняття ще неусвідомлене. Діти сприймають громадянина як будь-яку людину незалежно від віку, статі та ін.

Нами було використано методику асоціацій. Завдання: дано три поняття: правило, право та закон. Потрібно для кожного з цих понять визначити колір, добрати 2-3 асоціативних слова, прикметник та скласти з цим поняттям речення
Аналіз:

1. Поняття «правило». Це поняття сприймається у червоному кольорі, тобто як заборона, те, на що обов'язково треба звертати увагу. Правило – це закон, обов'язок та вимоги. Правило – культурне, правильне, погане, іноді добре, розумне, чітке. Діти сприймають його полярно – або добре, або погане в залежності від власної участі у ситуації. Діти вважають, що всі повинні знати і виконувати правила.

2. Поняття «право». Воно сприймається у різних кольорах: рожевий, жовтий, синій та інші. Це говорить про те, що право – це свобода, відсутність заборон, власний вибір.

Право – це правило, вимоги, правильне. Майже усі сприймають право добрим, світлим, гарним, красивим. З цим словом пов'язані приємні почуття. Право – це найкраще, що має людина на землі.

3. Поняття «закон». Також сприймається по-різному. Закон – це законодавство, правило, покарання, життя. Він вимогливий, нормальний, розумний, яскравий, правильний. Діти вважають закон необхідним для всіх людей.

Ці методики проводились після виконання деяких вправ, в процесі проведення тренінгових занять. Проаналізувавши проєктивну і соціальну методику можна зробити висновок, що йде поступове розуміння та осмислення деяких понять, їх призначення та функцій. Ми можемо визначити, що йде зміна стереотипів та спостерігається наявність деяких сумнівів та невирішених питань.

Результати контрольної діагностики. Після проведення тренінгових занять було проведено анкетування. Питання в анкеті було такі ж, як і до проведення занять. Можна зробити висновок, щодо зміни рівня інформованості та сприйняття деяких понять.

Запитання 1.

Правило – це. Всі діти вказали, що це документ, який приймається в будь-якій організації особою, яка має на це повноваження. Підлітки розуміють значення цього поняття та його необхідність.

Запитання 2.

Закон – це. Діти сприймають закон, як необхідний документ, який призначається для встановлення порядку та безпеки життєдіяльності. Вони відмічають правові основи цього поняття.

Запитання 3.

Всі діти вказали Конвенцію ООН про права дитини як закон про права людини, дитини.

Запитання 4.

Обов'язки, як громадянина України – це навчання, оберігати природу, допомагати батькам. Діти відокремлюють основні види діяльності – це навчання та бережливе ставлення до навколишнього середовища.

Запитання 5.

Всі діти відповіли, що чули про Конвенцію ООН про права дитини на наших заняттях.

Запитання 6.

Всі діти написали майже про десять прав дітей, серед них: право мати

свідоцтво про народження, право на повноцінне харчування, право на любов та турботу, право на освіту, право на медичне обслуговування, право на свободу релігії та слова, право на захист від недбалого ставлення, сексуальних домагань, захист під час війни, право на дозвілля та відпочинок, право на здорове довкілля, право на родинну оселю, право на захист від експлуатації дитячої праці, право на інформацію, яка відповідає розвитку дитини, право на свободу думки, право вільно висловлювати власні погляди.

Найбільше вони запам'ятали право на повноцінне харчування, на освіту, на любов та турботу, медичне обслуговування та право вільно висловлювати власну думку.

Можна сказати, що саме цих прав діти зараз найбільше потребують. Рівень знань своїх прав достатньо високий.

Запитання 7.

На відміну від шостого запитання тут потрібно було назвати права дітей з Конвенції ООН про права дитини, а у попередньому пункті – вказати ті з них, які мають місце на Україні, в нашій державі. Діти вважають, що це однакові питання і відповідають на них однаково. Вони знають, що Конвенція ООН про права дитини була ратифікована українською державою і усі права дітей повинні дотримуватися.

Запитання 8.

Більшість дітей відповіли, що закони треба виконувати завжди, але тільки тоді, коли вони відповідають вимогам до складання нормативних актів. Діти знайомі з правилами і знають, що вони повинні бути реальними, щоб їх можна було виконувати. Лише одна дитина говорить про те, що закон треба виконувати тоді, коли вам це на руку. Можна зробити висновок, що ставлення дітей до законів змінилося. Вони розуміють їх необхідність, їх функції, а також знайомі із складнощами прийняття законів, що дає їм змогу оцінювати доречність і правильність прийнятих законів.

Після аналізу кінцевого анкетування можна сказати, що рівень інформованості дітей досить високий і підвищився у 3 рази. Ставлення до

законів також змінилося, перш за все вона стало свідомим і позитивним.

Використання методу спостережень за учасниками тренінгу дозволило зробити кількісно-якісний аналіз результатів проведення профілактики.

Активність: активність учасників зростала з кожним заняттям, вже на другому занятті вона була високою і трималася на цьому рівні упродовж всього тренінг-курсу.

Ступінь довіри: з початку занять довіра учасників до тренерів і один до одного була на низькому рівні, в процесі проведення курсу діти поступово почали «розкриватися», «знімати маски» та довіряти один одному, вони розповідали свої сумні історії та ділилися власними проблемами; під кінець занять рівень довіри у групі був достатньо високим.

Комфортність: на першому занятті учасники почували себе невпевнено, вони соромилися говорити, дивитися один одному у вічі та відмовлялися брати участь у обговоренні, давали однозначні відповіді. У процесі занять діти почували себе комфортно, були впевненими, намагалися завжди відповідати на питання ведучих та брати участь в іграх.

Дотримання правил: спочатку учасникам було дуже важко дотримуватися правил, які вони самі прийняли. На кожному занятті ми повторювали правила роботи в групі у різних формах, що допомагало запам'ятовувати їх і додержуватися. Учасники самостійно спостерігали за виконанням правил групою і зрозуміли необхідність правил не тільки зараз, але й в житті.

Згуртованість колективу: учасники спочатку ображали один одного, поводитися агресивно. В процесі виконання вправ, ігор діти почували необхідність роботи в команді, взаємопідтримку – її переваги. Діти стали поводитися дружельбно, було взаєморозуміння та взаємоповага.

Інформованість: якщо проаналізувати матеріали первісної діагностики, то можна констатувати, що навички учбової діяльності у дітей не сформовані, у них низький рівень грамотності, деякі зовсім не вміють писати, читати, мотивація до навчання низька.

Отже, за результатами анкетування можна побачити, що діти зовсім не

мають уявлення про правову поведінку, якщо оцінювати взагалі, то рівень знань групи за 12-бальною шкалою становить 2 бали. Після проведення тренінг-курсу результати змінилися. Треба звернути увагу на те, що діти нічого не писали, не читали, не вчили. Ці знання та навички у них з'явилися в процесі занять при використанні інтерактивних методів навчання та виховання, максимально приближених до реальних ситуацій та високим рівнем активності учасників. Діти не виконували домашнього завдання, всю інформацію вони отримували на заняттях і запам'ятали її дуже добре. Учасники показали такі результати: вони відповіли на уві вісім запитань і взагалі рівень знань групи за даною проблемою піднявся до 11 балів у межах опитування. Змінилося і відношення до прав та законів. Діти зрозуміли необхідність законів, їх функції та особливості прийняття правил, відношення до держави, законодавства та вимоги дорослих стало свідомим.

Отже, ефективність застосування інтерактивних методів впливу на підлітків в системі профілактики протиправної поведінки підтвердилась.

ВИСНОВКИ

У нашому дослідженні було теоретично узагальнено і запропоновано практичне вирішення питання профілактики протиправної поведінки серед підлітків. За результатами нашої роботи ми зробили наступні висновки.

До профілактики правопорушень неповнолітніх треба залучати перш за все соціальних педагогів та психологів наряду з правоохоронними органами. І проводити профілактику не методами лекцій та наказів, а використовуючи інтерактивні методи впливу, глибинне усвідомлення учнями проблем протиправної поведінки; обов'язково треба індивідуально підходити до кожного учня на умовах гуманного ставлення.

Ми визначили фактори, які детермінують протиправну поведінку. Існують чотири групи факторів: особистісний фактор, фактор сімейного впливу, фактор групового впливу та фактор суспільного впливу. Перш за все, це недоліки навчально-виховного процесу, прорахунки сімейного виховання, загострення конфліктів в системі вчителі-учні-батьки, погіршення здоров'я дітей, прорахування в державній політиці стосовно неповнолітніх, нескоординованість і безсистемність у взаємодії школи, комісії та інспекції у справах неповнолітніх, слабка підготовленість педагогічних кадрів до роботи з важковиховуваними учнями. Протиправна поведінка підлітка формується під натиском усіх цих факторів, впливів. Говорячи про попередження цього явища, ми говоримо про подолання цілого комплексу негативних умов соціалізації підлітка.

В системі профілактики протиправної поведінки підлітків повинен бути тісний взаємозв'язок між об'єктами – учнями, їх сім'ями, колективом в цілому, вчителями та суб'єктами профілактики – фахівцями різних соціальних служб.

Профілактика має базуватися на концепції гуманізації навчально-виховного процесу, яка передбачає захист дитини і надання їй допомоги у зміцненні фізичного і духовного здоров'я, навчанні, спілкуванні,

самовизначенні, саморозвитку, самореалізації, веденні здорового способу життя.

Мета профілактичної програми формування навичок правосвідомої поведінки – забезпечення набуття підлітками-учнями особистого досвіду реалізації прав і виконання обов'язків у моральних і правових взаєностосунках; попередження ситуацій їх соціальної дезадаптації.

Для досягнення мети ми визначили такі завдання: формувати конкретне моральне почуття відповідальності; сприяти глибокому усвідомленню підлітками прав та обов'язків; виховувати правову культуру у підлітків; формувати поняття про норми моралі; створювати умови для самореалізації та самоствердження особистості шляхом її включення у позитивну альтернативну діяльність; формувати психологічну готовність особистості до спілкування у правових та конфліктних ситуаціях; виховувати правильні уявлення особистості про морально-психологічні та юридичні норми, що регламентують правові ситуації; проводити діагностику та виявлення схильності неповнолітніх до протиправної поведінки; здійснювати індивідуальний виховний профілактичний вплив на особистість учня; створення сприятливих умов для корекції протиправної поведінки учнів соціального оточення, психологічного клімату, позитивно психологічного самопочуття тощо.

Ми визначили умови ефективності дії системи профілактики протиправної поведінки підлітків: 1) Матеріальне забезпечення (належний рівень заробітної плати суб'єктам процесу профілактики; можливість придбання сучасних технічних засобів для проведення діагностики та навчання учнів, або їх оренди; можливість фінансування школою заходів організації дозвілля школярів – виділення коштів на декорації, костюми, призи, запрошення творчих груп, спеціалістів, обладнання. 2) Професійна компетентність суб'єктів процесу профілактики (професійні уміння та навички, знання психології взаємовідносин та спілкування, вікових особливостей та інше, якісні характеристики особливості: доброта, терплячість, толерантність, емпатійність тощо). 3) Система заохочень та контролю з боку адміністрації школи, району та міста. 4) Комплексний підхід спеціалістів та їх взаємодопомога у досягненні

спільної мети. 5) Дотримання принципів навчання та виховання: систематичність, індивідуальний підхід, урахування вікових особливостей, послідовності, конфіденційності, толерантності, гуманізму та інші. 6) Встановлення довірливих стосунків із дітьми та колегами. 7) Координація зусиль усіх зацікавлених виховних інститутів. 8) Реалізація соціально-значимої мети – в охороні прав дитини, що складає основу для гуманістичних умов виховання. 9) Перебудова й інтенсифікація навчально-виховного процесу. 10) Використання інтерактивних форм навчання та виховання.

Емпіричне дослідження проводилось на базі Комунального закладу «Запорізький обласний центр соціально-психологічної реабілітації дітей» Запорізької обласної ради. Упровадження профілактичної програми формування навичок правосвідомої поведінки здійснювалось протягом жовтня 2019 р. – лютого 2020 р. У дослідженні приймали участь 6 підлітків, віком від 11 до 13 років, що належать до категорії дітей, позбавлених батьківського піклування.

Нами було виділено три етапи профілактики протиправної поведінки серед підлітків у навчально-виховних закладах освіти: I етап – превентивний; II етап – діагностичний етап; III етап – корекційний.

Перший етап – створення сприятливих умов щодо соціалізації та соціальної адаптації учнів – це виховання адекватної правової спрямованості особистості учня, його морально-психологічної стійкості як основного характерологічного утворення, що відіграє вирішальну роль у критичних ситуаціях, ситуаціях вибору, пропозиції протиправної поведінки.

Було використано такі види, форми та методи роботи на цьому етапі:

1. Правова освіта (інформування учнів про їх права та обов'язки, про закони держави, про Конвенцію ООН про права дитини) у такий спосіб: проведення тренінгових занять, ділові (рольові) ігри, техніка «мозковий штурм», консиліуми, дебати, дискусії та інші.

2. Психологічна освіта (проведення самопізнання, відкриття свого «Я», самовизнання, самовдосконалення; ціннісні орієнтації, проведення програм

«Психологія спілкування», «Конфлікти та шляхи їх розв'язання»; заняття з учителями, проблеми спілкування з учнями, заняття з батьками щодо вирішення труднощів сімейного виховання та спілкування).

3. Педагогічна робота зі згуртування колективу (психолого-педагогічні тренінгові заняття на сприяння доброзичливого та дружнелюбного клімату у колективі підлітків).

4. Організація учнівського самоврядування (заходи з профілактики протиправної поведінки, створення комісії соціального захисту школярів або комісії правосуддя для розгляду конфліктних ситуацій між вчителем та учнем, між учнями). За допомогою методу «рівний–рівному» – проведення навчальних семінарів, круглих столів, тренінгових занять, дозвільних заходів, створення групи взаємодопомоги.

5. Організація змістовного дозвілля та включення важковиховуваних підлітків до позитивної соціальної діяльності – залучення до учнівського самоврядування, інтерактивного театру, клуб правознавця, конкурси соціальної реклами, ігри, вікторин, що дає змогу максимально включити учнів до суспільно корисної діяльності.

Другий етап – діагностичний – діагностика та виявлення схильності учнів до протиправної поведінки. Проведення наступних видів діагностики: 1) психологічна діагностика особистості учня: сформованість провідної діяльності особистості, рівня її мотивації; психолого-педагогічні чинники не сформованості провідної діяльності; оперативна діагностика готовності об'єкта профілактики до інформування (тип чутливості), індивідуальні та вікові особливості; інтереси та пізнавальна сфера підлітка; виявлення таких індивідуально-психологічних станів особистості, що передують проявам протиправної поведінки; мотиви протиправної поведінки учнів; визначення найбільш чутливих, сензитивних до виховного впливу компонентів у структурі особистості учня (рис характеру, особливостей темпераменту, інтересів тощо).

2) Соціально-педагогічна діагностика: діагностика офіційного і неофіційного статусів особистості у колективі; діагностика сім'ї й особливостей

сімейного виховання, яка допоможе виявити недостатність або відсутність позитивного емоційного контакту з батьками; вивчення можливих умов та факторів, що сприяють розвитку схильності до протиправної поведінки.

3) Визначення рівня правової інформованості учнів.

Третій етап – корекційний – це система заходів, спрямованих на корекцію поведінки учня, його перевиховання, переорієнтацію та реабілітацію, а саме: індивідуальна психологічна реабілітація, соціальна реабілітація, реабілітація стану підлітка у колективі, сімейна реабілітація, педагогічний консиліум, педагогічна психотерапія, індивідуальна та групова психотерапія вчителів.

Нами було впроваджено програму профілактики протиправної поведінки, яка спрямована на підвищення рівня інформованості підлітків стосовно правових знань у формуванні навичок правосвідомої поведінки.

Важливою передумовою соціальної адаптації важковиховуваних учнів є їх участь у позашкільній діяльності, природне неформальне спілкування і така творча діяльність в центрах соціальної адаптації молоді, яка збагачує духовні зв'язки і відносини, створює умови для інтелектуально-емоційного, морально-естетичного, соціально-трудового, правового, духовного і фізичного розвитку дітей.

Результати впровадження програми формування навичок правосвідомої поведінки серед підлітків вказують на підвищення рівня знань та вмінь правової обізнаності щодо наслідків правопорушень та сформованість навичок з попередження делінквентної поведінки підлітків. Отримані результати підтверджують ефективність впровадження програми профілактики протиправної поведінки підлітків.

Отже, найважливішим у системі профілактики протиправної поведінки підлітків є комплексний підхід, який містить у собі різні напрямки, види, форми та методи роботи. На сьогоднішній день, коли традиційна система навчання та виховання зазнає кризи, з'являються нові інтерактивні форми та методи впливу на учнів. Ми пропонуємо застосування соціально-педагогічного тренінгу у системі попередження правопорушень. Навчальний процес було організовано

таким чином, що практично усі учні залучені до роботи, вони мали можливість розуміти та рефлексувати те, що вони знають та вміють. Проведене дослідження не претендує на остаточне розв'язання всіх питань, що пов'язані з використанням соціально-педагогічного тренінгу в системі профілактики протиправної поведінки. Отже, мету нашої роботи досягнуто.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абасов З. Форма обучения – групповая работа. *Директор школы*. 1998. № 6. С. 62-66.
2. Абрамова С. Г. Возрастная психология. Москва : Академия, 1999. 672с.
3. Актуальні проблеми соціально-педагогічної роботи (модульний курс дистанційного навчання) / За ред. Зверєвої І. Д., Лактіонової Г. Д. Київ : Науковий світ, 2001. 129с.
4. Белоусова З. И., Матвиенко К. А., Бондаренко С. В. Очерки криминальной психологии. Запорожье, 1997. 78с.
5. Белоусова З. И., Овсянникова В. В. Социально-психологические проблемы девиантного поведения детей и подростков. Запорожье : Запорожский государственный университет, 1998. 95с.
6. Василькова Ю. В., Василькова Т. А. Социальная педагогика : Курс лекций. Москва : Академия, 1999. 440 с.
7. Вачков И. В. Основы технологии группового тренинга. Москва : Ось-89, 1999. 176 с.
8. Викладання прав людини і прав дитини. Інформаційно-методичні матеріали для тренінгу. Київ : Міжнародна Ліга прав дітей та молоді, 1999. 100 с.
9. Волинець Л. С. Права дитини в Україні : Проблеми та перспективи. Київ : Логос, 2000. 74с.
10. Вопросы профилактики и коррекции преступности в подростковом и раннем юношеском возрасте (итоги психодиагностической и коррекционной работы с воспитанниками Павлоградской воспитательно-трудовой колонии в 1998г.). Днепропетровск : Знання, 1999. 86с.
11. Гладун З. С. Право і охорона здоров'я громадян. Київ : Право, 1991. С. 1-3.
12. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания : понятие, критерии, методика измерения. Київ : Наукова думка, 1985. 128с.

13. Гончаренко С. Українській педагогічний словник. Київ : Либідь, 1997. 376с.
14. Горешенин Л. Правовое обучение и воспитание учащихся. *Директор школы*. 1994. № 6. С. 32-36.
15. Діти, молодь і закон. (Збірник документів). Київ : Леїнмолодьспорту, УкрНДІпроблем молоді, 1994. 239с.
16. Діти України в умовах перехідного періоду : аналіз ситуації / за ред. Паній О., Артамонова А., Заїка В. та ін. Київ : Генеза, 1996. 96с.
17. Емельянов Ю. Н. Активное социально-психологическое обучение. Ленинград : ЛГУ, 1985. 167с.
18. Життєві кризи особистості : науково-методичний посібник / за ред. Даній В. М. Київ : ІЗМН, 1998. 354с.
19. Зайцева З. Г. Школа та важковиховувані підлітки : книга для вчителя. Київ : Радянська школа, 1991. 76с.
20. Заверико Н. В. Концептуальні основи правової соціалізації підлітків в умовах гуманізації освіти. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості* : проблеми і пошук : збірник наукових праць. Київ, Запоріжжя, 2001. Вип. 20. С. 41-46.
21. Заверико Н. В. Рівний – рівному : Технологія модульного навчання волонтерів-підлітків. Модуль життя без наркотиків. Запоріжжя, 2001. 40с.
22. Заверико Н. В., Романенкова Л. О. Про форми роботи з підлітками, схильними до алкоголю та наркоманії. *Сучасна освіта і проблеми виховання творчої особистості*. Доповіді та повідомлення на міжрегіональній науково-практичній конференції. Суми, 1994. С. 311-316.
23. Запорожан І. Нові аспекти правового виховання школярів. *Директор школи*. 1999. № 18. С. 24-27.
24. Запорожан І., Фіцула М. Правовиховна робота на уроках. *Початкова школа*. 1996. № 6. С. 22-24.
25. Знаємо та реалізуємо свої права / за ред. Денісової О., Квітки Я., Ковчанича Г., Константінова С. Київ : Міленіум, 2002. 164с.
26. Іванчук З. Формування громадської культури учнівської та студентської

- молоді в процесі навчання. *Шлях освіти*. 2000. № 2. С. 28-31.
27. Инновационные методы обучения в гражданском образовании / под ред. Величко В. В., Карпиевич Д. В., Карпиевич Е. Ф., Кирилюк Л. Г. 2-е изд. доп. Минск : Медасонт, 2001. 168с.
 28. Как научить детей сотрудничать? Психологические игры и упражнения : практическое пособие : перевод с немецкого. : в 4-х томах. Москва : Генезис, 2000. с.
 29. Капська А. Й. Соціальна робота: деякі аспекти роботи з дітьми та молоддю : навчально-методичний посібник. Київ : УДЦССМ, 2001. 220 с.
 30. Кларин М. В. Интерактивное обучение – инструмент освоения нового опыта. *Magister*. 1999. № 5. С. 85-95.
 31. Коваль Л. Г., Зверева І. Д., Хлебнік С. Р. Соціальна педагогіка / Соціальна робота. Київ : ІЗМН, 1997. 392с.
 32. Кон И. С. Психология ранней юности. Москва : Просвещение, 1989. 254с.
 33. Кроки до права. Методичний посібник. Експериментальне видання. Київ : АПН, 2000. 103 с.
 34. Лукашевич Н. П., Солодков В. Т. Социология образования. Київ : МАУП, 1997. 224 с.
 35. Лукашевич Н. П. Социология воспитания. Київ : МАУП, 1996. 180 с.
 36. Лютий В. П. Соціальна робота з групами девіантної поведінки. Київ : Академія праці і соціальних відносин, Християнський дитячий фонд, 2000. 51 с.
 37. Максимова Н. Ю. Виховна робота з соціально дезадаптованими школярами : методичні рекомендації. Київ : ІЗМН, 1997. 136 с.
 38. Методика освіти «рівний – рівному» / за ред. Лещук Н., Зимівець Н., Авельцевої Т. та ін. Київ : Міленіум, 2002. 132 с.
 39. Методичні рекомендації по проведенню тренінг-курсу для підлітків з питань просвітницької роботи щодо здорового способу життя. Київ : Міленіум, 2002. 48 с.
 40. Молодежь в меняющемся обществе: в помощь дискуссии / writer and wosm

Shana McElroy. Italy : Terre de sienne editrice, 2001. 90 с.

41. Мудрик А. В. Социальная педагогика. Москва : Академия, 1999. 184 с.
42. Мухина В. С. Возрастная психология : феноменология развития, детство, отрочество. Москва : Академия, 1998. 456с.
43. Оржеховская В. М. Профілактика правопорушень серед неповнолітніх. Київ : АПН, 2006. 52с.
44. Осознанное право – право на каждый день : пособие для начинающего тренера, работающего в области правового просвещения / заг. ред. Авельцева Т. П., Зимівець Н. В. Дніпропетровськ : Січ, 2001. 315с.
45. Педагогічно-правова профілактика правопорушень серед учнівської молоді : науково-методичний збірник статей / за ред. Пастухова В. П. Київ : ІЗМН, 1997. 248с.
46. Петрова Н. Спасти детей (о правонарушениях среди подростков). *Воспитание школьников*. 1994. № 2. С. 20-24.
47. Пономаренко П. О. Запобігання правопорушенням і злочинам серед учнів та молоді. *Педагогіка і психологія*. 1997. № 4. С. 131-138.
48. Правові аспекти профілактики правопорушень серед неповнолітніх : методичні рекомендації / за ред. Антипова В. І., Заросінського Ю. Л. Київ : ІСДО, 1995. 32с.
49. Преподавание прав человека в 6-8 классах средней школы : книга для учителя. Москва : Реал-А, 2000. 366с.
50. Про стан злочинності серед учнів загальноосвітніх шкіл та професійних навчальних закладів за 1994 р. *Інформаційний збірник Міністерства освіти України*. 1995. № 9. С. 25-29.
51. Сидоров В. Н. Теория и практика групповой социальной работы. Ч. 1 Исходные концепты групповой социальной работы : учебно-методическое пособие. Донецк, ДОСЦССМ, 2001. 44 с.
52. Социальная педагогика: курс лекций / под общей редакцией Галагузовой М. А. Москва: Владос, 2000. 416 с.
53. Соціальна педагогіка : навчальний посібник / за ред. Капської А. Й. Київ :

- Аспект, 2000. 264 с.
54. Суворова Н. Интерактивное обучение. Новые подходы. *Учитель*. 2000. № 1. С. 25-27.
 55. Татаринцева Е. В. Правовое воспитание : методология и методика. Москва : Высшая школа, 1990. 174с.
 56. Технології соціально-педагогічної роботи / за ред. Капської А.Й. Київ : Аспект, 2000. 372с.
 57. Фіцула Н. Виховувати в учнів повагу до закону. *Право України*. 1997. № 2. С. 51-55.
 58. Фіцула Н., Запорожан І. Щеплення проти злочину : профілактика правопорушень, як проблема педагогічна. *Освіта*. 1998. № 70. С. 10-11.
 59. Цымбал Е. И. Правовая защита детей от насилия и пренебрежения их основными нуждами. *Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы*. 1995. № 2. С. 67-85.
 60. Шилова Т. А. Психодиагностика и коррекция детей с отклонениями в поведении. Москва : Айрис-пресс, 2004. 174 с.
 61. Шнейдер Л. Б. Девиантное поведение детей и подростков. Москва : ООО «Академический Проект», 2005. 336 с.
 62. Ялом И. Теория и практика групповой психотерапии. Санкт-Петербург: Питер, 2000. 640с.
 63. Agboola A., Salawu R. . Managing deviant behaviour and resistance to change. *International Journal of Business and Management*, 2011. 6(1). P. 235-242.
 64. Banda Martin, Godfrey Mweemba. The Nature of Deviant Behaviour Patterns that are Prevalent among Pupils in Secondary Schools in Zambia: A Case of Central Province. *International Journal of Humanities Social Sciences and Education (IJHSSE)*. Volume 3, Issue 10, October 2016, P. 57-64. URL: <https://www.arcjournals.org/pdfs/ijhsse/v3-i10/5.pdf>

ДОДАТКИ

Додаток А

Анкета

1. Право – це
2. Закон – це ...
3. Перерахувати відомі вам закони про права людини та дитини.
4. Перерахувати ваші обов'язки як громадянина України.
5. Чули ви про Конвенцію ООН з прав дитини? Якщо так, то де і від кого?
6. Напишіть, які права мають діти на Україні.
7. Напишіть права, які мають діти відповідно до Конвенції ООН з прав дитини.
8. Як ви вважаєте, в яких випадках треба додержуватись закону?
 - а) закону треба додержуватися завжди, не в залежності від ситуації;
 - б) в тих ситуаціях, коли вам це вигідно;
 - в) ні в яких ситуаціях;
 - г) тоді, коли закону можна додержуватися;
 - д) інше.